

A-19521v

V. K. Nikol'ski

RELIGIOONI TEKKIMINE

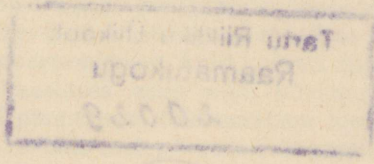
ARH

2/20029

A-19521 ✓

PROFESSOR
V. K. NIKOLSKI

RELIGIOONI TEKKIMINE

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1952

ARHIIVKOGU

✓

Originaali tiitel:
Профессор В. К. Никольский.
Происхождение религии
Tõlkinud H. Seping

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
20029

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

ARHIIVKOGU

Kas religioon on alati eksisteerinud?

EVANGEELIUMI-LUTERI kiriku rajaja Martin Lutheri kohta on olemas järgmine looke. See juhtus nelisada aastat tagasi. Luther kohtas kord jalutuskäigul tuttavat usuteaduse üliõpilast. Nende vahel tekkis vestlus. Teadmishimuline noormees esitas kuulsale usumehele mõningad küsimused piibli-loost maailma loomise kohta kuue päevaga. Algul pääses Luther neist täbaratest küsimustest tavaliste usuteaduslike puiklemiste ja kavaldamistega, kuid Lutheri iga vastus kutsus tema noores jutukaaslasel esile uusi küsimusi. „Millega tegeles issand jumal pärast oma töid maailma loomisel?“ küsis lõpuks üliõpilane. „Ta läks metsa,“ vastas kannatuse kaotanud Luther, „ja löikas vitsu, et anda nendega nahatäis sääraseile talumatuile tülinorijaile nagu sina.“

Peab tunnistama, et noorel usuteadlasel oli õnne. Luther osutas temale erilist heatahtlikkust, kuna ta ainult ähvardas noormeest vitsadega tema ülemäärase pärimise eest. Tol ajal ei piirdunud hoopiski mitte ainult nende ähvardamisega, kes julgesid kriitiliselt või isegi vaid kahtlevalt läheneda usu absurdsetele lobajuttudele ja ettekirjutustele. Iga lahkuminek religiooni õpetusest kuulutati „ketserluseks“. „Ketserite“ hirmutamiseks ja hävitamiseks rakendati aga nii tuleriitu, piinamisi, vanglaid, metsikut tsensuuri, anateemi (kirikuvannet) kui ka igasuguseid teisi karistusi.

Paljude sajandite jooksul on mitmesugused religioossed õpetused pimestanud inimeste teadvust. Teoloogid takistasid kõigi jõudude ja vahenditega teaduse arenemist ja hariduse levimist. Nad teadsid, et teaduse iga samm looduse ja ühiskonna uurimisel, rahvahulkade teadlikkuse kasv on purustavaks hoobiks religioonile ja tema sonimistele. „Harimatus on jumalakartlikkuse ema“, nii ütles otseselt üks Rooma paavst — Gregorius. Martin Luther nimetas mõistust liiderlikuks, mis väärrib ainult nuuti ja jalahoopet.

Kuid ei jälitamised, maiste karistuste rakendamine ega väljamõeldud taevaste karistustega hirmutamine ei suutnud takistada teaduse võidukäiku. Tuginedes ümberlukkamatuile faktidele, hoolikalt kontrollides oma järeldusi praktikas, kogemuste najal, lükkas teadus samm-sammult ümber igasugused eelarvamused, igasugused kogemustele ja praktikale vastukäivad seisukohad ja õpetused.

„Teadust sellepärast nimetataksegi teaduseks,“ ütleb seltsimees Stalin, „et ta ei tunnusta fetišeid, ei karda kätt tõsta iganeva ja vana vastu ning võtab hoolega kuulda kogemuste ja praktika häält.“¹ Eesrindlik teadus paljastas religioosete dogmade ja tavade absurdsuse.

Eesrindlik teadus hajutab jäägitult kogu teoloogia lobaudu. Teaduse kained ja selged järeldused, mis ei luba mitte mingisuguseid väärseletusi, rebivad tükkideks kogu papitargutuste keeruka ämblikuvõrgu, kõik väljamõeldud usuteaduslike „tõendite“ virnad. Teaduse ja tema põlise surmavaenlase religiooni vahel ei ole ega saa olla kokkulepet.

Jumala olemasolu tõendamise üheks kõige rohkem levinud usuteaduslikuks argumendiks on väide, nagu oleks usk jumalasse eksisteerinud alati ja igal pool kõigi inimeste juures.

Peale selle olevat inimesel, teoloogide kinnituse järgi, eriline religioosne tunne, mis olevat samuti sünnipärane, nagu näljatunne, armastus, hirm, rõõm jne. Kuid see väide, nagu kõik teisedki, pole millegagi põhjendatud.

Teadus on kindlaks teinud palju hõimusi, kellel ei ole üldse ettekujutust mingisugusest „ainujumalast“ — loojast, kõikvalitsejast, kes valitseb looduse üle, kes on võimeline igal ajal oma tahtega ümber lükkama kõik looduse ja ühiskonna arenemise seadused. Tänapäeval ei ole maakeral enam metsrahvaid ega barbaarseid rahvaid; on säilinud ainult üksikud „hilinevad“ ühiskonnad. Ajaloolise arengu ebaühtluse tõttu läksid ühed inimühiskonnad ette, teised jäid esimeste poolt juba läbitud arenemisastmeile mõneks ajaks seisma. Nii toimus see sugugi mitte sellepärast, et ühed ühiskonnad koosnesid „kõrgemast rassist“ inimestest, teised aga — „alamast rassist“. Teadus on kindlaks teinud, et ei ole olemas ei kõrgemaid ega alamaid rasse; inimkond koosneb enam või vähem erineva kultuuriga, mitmesuguse ühiskonnakorraga rahvastest, kuid kõik nad ilma erandita on ühtse inimsoo täisväärtuslikud ja täieõiguslikud liikmed.

¹ J. Stalin, Leninismi küsimusi. Tallinn, 1952, lk. 474.

Mõningate rahvaste mahajäämus on seletatav ebasoodsate looduslike ja eriti ajalooliste tingimustega: Aasia, Ameerika, Aafrika, Austraalia ja Okeania suurte maa-alade anastamise ajal Euroopa kolonisaatorite poolt langesid nende maade rahvad koloniaalorjade seisukorda. Halastamatu rõhumine ja metsik ekspluateerimine hävitasid nende ühiskondliku korra, surusid alla nende omapärase kultuuri, muutes need rahvad kas „elavaks maavaraks“, nagu neid nimetas Engels, või jätsid neile ainult üksikud maariismed ning metsluse ja barbaarsuse igandid. Nii kirjutas vene maadesõitja Vladimir Atlassov XVII sajandi lõpul Kamtšatka elanikest: „Mingisugust usku aga ei ole, on ainult üksikud šamaanid...“ See tähendab, et esimesed venelased, kes jõudsid kamtšatkalasteni, ei leidnud nende juures jälgegi usust mingisugusesse ülemjumalasse. Sama on täiesti usaldatavalt kindlaks tehtud Austraalia päriselanike, Uus-Guinea paapuade, Kesk-Aafrika kääbushõimude, Tulemaa metsinimeste ja paljude teiste hõimude suhtes.

• Kui aga osal inimhõimudest puudub usk ainujumalasse — loojasse ja kõikevalitsejasse —, siis see veel sugugi ei tähenda, et neil ei ole religiooni. Kui igasugune usk jumalasse, kuidas teda ka ette kujutatakse, on religioon, siis hoopiski mitte igasugune religioon ei pea endas sisaldama usku ainujumalasse. Eespool loeteldud hõimudel nimelt on religioon, ehkki nad ei usu niisugusesse jumalasse, nagu selle on andnud ristiusk, juudi usk, muhamedi usk ja teised tänapäeva religioonid.

Püüame aru saada sellest, mida kujutab endast religioon. Just selles küsimuses targutasid ja vassisid eriti rohkesti teoloogid, lahkusulistest jutlustajad ja idealistlikud filosoofid.

Missuguse religiooni me ka võtaksime — muinasaja või tänapäeva, algelise või rafineeritud, varjamatu või maskeeritud — alati leiame me selles usu üleloomulikkusesse, usu üleloomulikku maailma. Mida aga kujutab endast üleloomulik maailm? See on maailm, mis nagu seisaks „loomuliku“ (nagu vanasti nimetati loodust) kohal, see on maailm, mis nagu ei alluks looduseadustele.

Sealjuures on kõrvaline tähtsus sel asjaolul, et ühe religiooni pooldajad kujutlevad endile üleloomulikkuse olemust inimesesarnaste jumalate või vaimude näol, teise pooldajad — mingisuguste mittemõistetavate, kõrgemate või impersonaalsete jõudude näol, kolmanda pooldajad — mingisuguste kehatute vaimude ja abstraktsete „ideede“ näol jne.

Teadus eitab maailma üleloomulikku, tunnetamatut, mõistetamatut, looduseadustele ja ühiskondlikule arenemisele mit-

tealluvat olemust. Jutuajamises Ameerika tööliste esimese delegatsiooniga ütles seltsimees Stalin: „Partei ei saa usu suhtes erapooletu olla ja ta teeb usuvastast propagandat kõigi usuliste eelarvamuste vastu, sest ta kaitseb teadust, usulised eelarvamused käivad aga teadusele vastu, sest igasugune usund on midagi vastandlikku teadusele.”¹

Üleloomulik maailm on kujuteldav, inimeste fantaasia poolt tekitatud maailm. Kuid on vaja täpselt meeles pidada, et kui üleloomulik maailm on inimfantaasia sünnitis, siis mitte igasugune eksiarvamine, mitte igasugune fantastika, s. o. ettekujutuse sünnitis ei ole religioon. Toome mõned näited, mis selgesti näitavad, missugune fantastika ja väljamõeldis kuulub religiooni hulka ning missugune väljamõeldis ja eksiarvamus religiooni hulka ei kuulu.

Kui väike laps, olles põrganud vastu tooli, hakkab seda lööma, siis siin ei ole mingisugust religiooni, ehkki laps eksib, arvates, et tool on hingestatud, tajumisvõimeline ese. Kui inimene, olles öösel kauaks istuma jäänud lahtise akna juurde, pidas akna-eesriide kõikumist tuules juurdehiiliva varga liikumiseks, siis siin ei ole mingisugust religiooni, ehkki tuulepuhangut peetakse ekslikult inimese liikumiseks. Kui aga metsinimene purustab oma ebajumala, kes ei täitnud temale läkitatud palveid, siis siin on tegemist religiooniga. Metsinimene usub ju sellesse, et ebajumalas asub mingi üleloomulik vaim, keda võib mõjutada ühel või teisel viisil.

Kui poiss, istudes kaksiti kepil, kujutleb endast vaprat ratsanikku, siis siin ei ole mingisugust religiooni, sest mängides poiss ei mõtle mingist üleloomulikust maailmast. Kui aga usklik kristlane arvab, et lapse kastmisel ristimisvanni (ristimisvaagnasse) tuleb temasse mingi üleloomulik jõud — „õnnistus”, siis see on iseenesest mõista religioon.

Kui luuletaja, kujutades suvehommikut metsas, kirjeldab vaimustatult lindude sädistamist kui rõõmutervitust päikesele, siis siin ei ole tegemist mingi religiooniga: see tervitus päikesele on ainult luulekujutluse vili. Kui aga ebausklik inimene näeb vikerkaares ilmutust, s. o. üleloomuliku maailma vaimude või jumalate märguannet või ennustust, siis on siin tegemist religiooniga.

Mahajäänud inimeste teadvuses on veel senini säilinud rohkesti igasuguseid absurdseid tõekspidamisi, uskumusi ja harjumusi. Meil leidub veel inimesi, kes tõsiselt usuvad, et arv

¹ J. V. Stalin, Teosed, 10. kd. Tallinn, 1950, lk. 129.

kolmteist olevat saatuslik, tuues kaasa ebaõnne, et kui must kass jookseb üle tee, ennustavat see õnnetust. On ka sääraseid, kes usuvad „kurja“ silma olemasolu, mis olevat eriti ohtlik lastele. Võib kohata veel inimesi, kellel pole midagi selle vastu, et otsida abi igasugustest lausumistest, nõiarohtudest, külatarga arstimest, soolapuhujate, kaardimooride ja teiste posijate ennustustest, kes ei jäta kasutamata juhust lõigata kasu inimeste eelarvamuste, kergeusklikkuse ja harimatuse arvel.

Mis need kõik on — religioon või mitte religioon? Need kõik kuuluvad religiooni hulka, need kõik on religiooni igandid, jäänused isegi nende inimeste juures, kes, säilitades neid ebausuharjumusi, üldiselt küll on lakanud juba järgimast igasuguseid kirikutavasid.

Inimene, kes usub „rasketesse“ ja „kergetesse“, „õnnelikesse“ ja „õnnetuisse“ päevadesse, kohtadesse ja esemetesse, mis toovad õnnestumisi ja ebaõnnestumisi, on ilma et ta ise seda teaks veel religioosete igandite võimuses.

Iseenesest mõista, et ei saa ühte hunnikusse kuhjata eri liiki religioone, erinevaid ebausutavasid. Nii oma keerulisuselt, oma osalt kui ka oma tänapäeva tähenduselt erinevad mitmesugused religioonid ja ebausukombed üksteisest. Kuid hoolimata sellest on neil kõigil üks ja seesama iseloomustav iseärasus: kõik nad rajanevad usule kujuteldavasse, tegelikkuses mitte olemas olevasse, üleloomulikku maailma.

Religioon, mille iseloomustavaks iseärasuseks on usk üleloomulikkusesse, tekkis väga ammu, juba kaua enne usku ainujumalasse või isegi paljudesse jumalatesse. Neilsamadel Austraalia, Tulemaa ja teistel madala kultuuriga hõimudel, kellel puudub usk jumalatesse, puuduvad pühakojad, jumalateenistused jne., on siiski palju nõiakombeid ja -tavasid, samuti religioosid fantaasiad (müüte) mitmesugustest üleloomulikest vaimudest. Teiste sõnadega, neil on religioon. Peale selle ei leia me inimkonna kirjapandud ajaloo üldse rahvaid ja hõime, kellel oleks puudunud mingisugune religioon või siis mingisugused religioossed uskumused.

Kuid kas see tähendab seda, et on olemas mingi religioosne tunne, mis on inimesele sündides kaasa antud, et religioon on inimeste juures alati eksisteerinud? Ei, ei tähenda.

Me näeme näiteks, et usklik tunneb suurt hirmu jumalate või „pahade vaimude“ ees, et pöördudes oma jumalate või pühakute poole, loodab ta tõsiselt nende abile. Kuid see ei ole külgündinud religioosne tunne.

Äikest võivad ühtemoodi karta nii usklikud kui ka mitteusklikud inimesed. Kui aga mitteusklik teab, et äike on atmosfääri kogunenud elekter ning et välgulöökide eest võib end kaitsta piksevarda ja muude tehniliste seadeldiste abil, siis usklik peab äikese põhjuseks üleloomulikke jõude, kelle poole ta pöörab oma palvetes abi järele. Tähendab, hirm on olemas nii usklikel kui ka mitteusklikel, kuid uskllike juures saab see religioosse värvingu.

Raskesti haigestunud lähedase inimese tervenemist võib loota nii usklik kui ka mitteusklik. Kui mitteusklikul on see lootus rajatud teaduse, praktika ja kogemuste poolt läbi-proovitud ravimitele ja vahenditele, siis usklikul toetub see pöördumisele jumalate, pühakute või üleloomuliku maailma poole.

Selliseid näiteid, mis tõendavad, et mitte mingisugust erilist religioosset tunnet pole olemas ning et tunne saab religioosse värvingu siis, kui see on muudetud üleloomulikuks tundeks, võib tuua rohkesti.

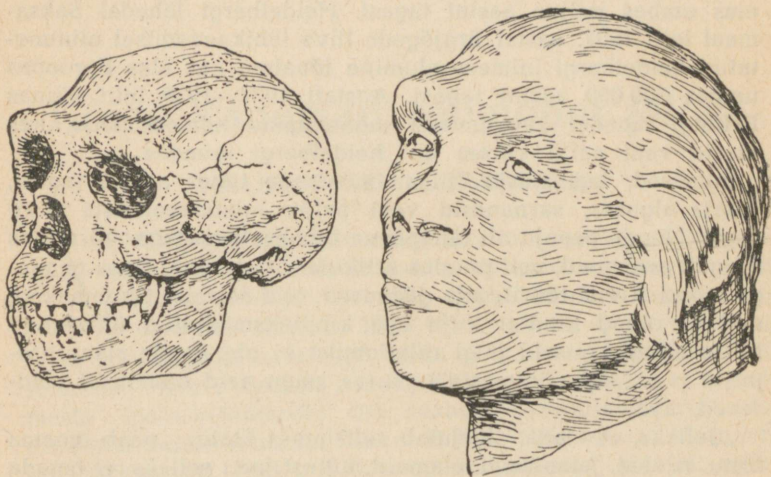
Kui aga pole olemas mitte mingisugust erilist „religioosset tunnet“, siis langevad ära ka igasugused jutud külgesündinud „religioosset tundest“, sellega ühtlasi ka religioon.

MAAKERA KÕIGE URGSEMATEL INIMESTEL RELIGIOONI EI OLNUD

Oma loomseilt esivanemait ei saanud ürginimesed pärida mingit „religioosset tunnet“ ega religiooni, kuna loomariigis mingisugust religiooni ei ole ega saa olla. Igasugune religioon, igasugune usk üleloomulikku maailma eeldab võimet välja arendada fantastilisi kujutlusi. Selleks, et tekiks kujutlus mingist ettekujutatavast maailmast, on vaja kujutlusvõime tööd. Selleks, et tegeliku elu nähtusi hakataks seletama kujuteldavate üleloomulike olevuste tegevusega, pidi tekkima seletamisvõime ise. Kuid nii fantaasiavõime, kujutlusvõime töö kui ka nähtuste seletamisvajaduse tekkimine on seoses mõistusega. Mõistus on aga ainult inimesel.

Loomad, tundes hirmu, iha ja teisi tundeid, ei saa seda seletada, loomadel ei ole mõistust, ei ole abstraktse mõtlemise võimet. Inimene, erinevalt loomadest, mitte ainult tajub üht või teist tunnet, vaadeldes mitmesuguseid loodusnähtusi, vaid ka seletab neid teatud viisil. Kui vilets, ebaõige, absurdne või fantastiline neile nähtustele religiooni poolt antud seletus ka oleks, kuid see on ikkagi seletus. Isegi säärase viletsa, ebaõige

seletuse jaoks on vaja mõistuse tegevust. Üleloomulik maailm on leiutatud, välja mõeldud maailm. Kuid see võime välja mõelda, ette kujutada, fantaseerida on olemas ainult inimesel

Sinanthropuse pealuu ja selle järgi rekonstrueeritud pea.

Ka inimesel ei tekkinud see võime kaugeltki mitte ühekorraga. „Usk,“ ütles suur vene teadlane I. P. Pavlov M. Gorkile, „on samuti midagi, mis kuulub uurimisele: ta areneb abstraktsetest mõistetest, see on peaaaju tööst.“ Kuid võime välja töötada abstraktseid mõisteid arenes inimesel järk-järgult. Inimese peaaaju ei kujunenud ühekorraga niisuguseks, nagu see on tänapäeva inimesel.

Inimkonna vanuseks arvestatakse ligikaudu üks miljon aastat. Tänapäeva inimesetüüp ei ole vanem kui viiskümmend tuhat aastat. Religioon tekkis ürgajal. Kuid ta ei tekkinud kaugeltki mitte ühekorraga, ja eksisteerib inimkonna eksisteerimisega võrreldes mitte nii väga ammu.

Mitte ainult väljakaevatud inimesesarnaste ahvide, kellest eraldusid meie ahvitaolised ürgesivanemad, vaid ka ürginimeste peaaaju ei olnud veel küllalt arenenud selleks, et maailma nii või teisiti seletada, tähendab aga ka selleks, et neil oleksid võinud tekkida fantastilised kujutlused üleloomulikkusest.

Nagu teadus on kindlaks teinud, erinesid ürginimesed väga vähe oma esivanematest — väljakaevatud inimesesarnastest

ahvidest. Meie käsutuses on nüüd küllaldaselt arvul väljakaevatud inimluid, et kindlaks määrata meie kõige kaugemate esivanemate kehaehitust. Näiteks leiti 1890. ja 1930. aastal Jaava saarel niinimetatud *Pithecanthropuse* (ahvinimese) luid, kes elas umbes miljon aastat tagasi. Heidelbergi lähedal Saksamaal leiti 1907. aastal ürgjõgedele liiva läbikaevamisel niinimetatud heidelbergi inimese alumine lõualuu, kes elas Euroopas umbes 500 000 aastat tagasi. Aastail 1927—1939 leiti Hiinas Pekingi lähedal kaevamistel mõnekümne inimese luud, kes elasid veel palju varem kui heidelbergi inimene.

Inimesed, kes elasid Hiinas mõnisada tuhat aastat tagasi, jääaja alguses, sarnanesid veel paljus inimesesarnaste ahvidega. Nende peaju oli tänapäeva inimese peajuga võrreldes nõrgalt arenenud, neil puudus artikuleeritud kõne. Koos nendega leitud kivist tööriistade jäänused olid äärmiselt kohmakad, neil ei olnud kindlat kuju ega kindlaksmääratud ülesannet. Mitte mingisuguseid jälgi religioonist ei ole nende sinanthropuste (s.o. „hiina inimeste“) juures, nagu neid nimetasid teadlased, avastatud.

„Selleks, et elada,“ kirjutab seltsimees Stalin, „peab omama toitu, riideid, jalanõusid, elamuid, kütust jne.; selleks, et omada neid materiaalseid hüvesid, peab neid tootma; selleks aga, et neid toota, peab omama tootmisriistu, millega inimesed toodavad toitu, riideid, jalanõusid, elamuid, kütust jne., peab oskama neid riistu toota, peab oskama neid riistu kasutada.“¹

Inimühiskonna „algusest peale“, nagu me näeme väljakaevamiste järgi Hiinas, valmistasid Aasia mandri ürginimesed — sinanthropused — tootmisvahendeid, et hankida toitu. Kuid neil ei olnud mitte mingisugust religiooni.

Ükskõik missuguse religioosse kultuse mälestusmärgid puuduvad eranditult ka kõigis jääaja esimese poole inimeste asukohtades. Seega ei ole maakera kõige ürgsemate inimeste juures avastatud midagi niisugust, mis viitaks mingisuguste religioossete uskumuste ja tavade olemasolule. Neil ei saanud olla ka mingit religiooni.

Paljude aastatuhandete jooksul ei olnud mõtlemisorgan ise, mille abil inimene arendab välja kujutlusi ja mõisteid, sealhulgas ka religioosseid, see on peaju, küllaldaselt arenenud. Kümneid aastatuhandeid ei tundnud inimkond mittemingisugust religiooni. See oli religioonieelne periood inimkonna ajaloos.

¹ J. Stalin, Leninismi küsimusi. Tallinn, 1952, lk. 516.

Kõige vanemad religiooni jäljed

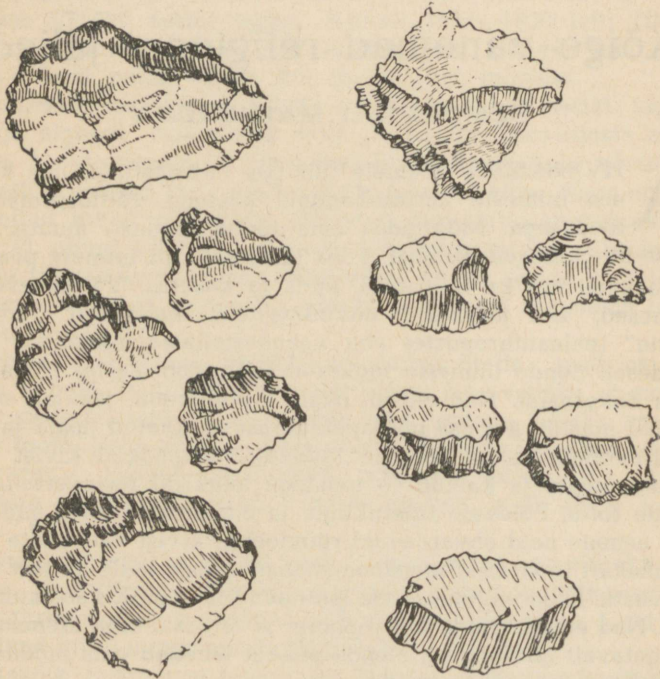
NEANDERTALI MATMISVIISID

AHVINIMESTE asemele tuli uus inimesetüüp, mis kujunes inimeste aastatuhandeid kestnud võitlusprotsessis loodusega. Mõjutades oma tööga loodust, muutis inimene ka omaenda olemust. Töös täiustusid nii inimese peaju, tema käed kui ka tööriistad, mida ta kasutas. Väljakaevatud inimesed, kes järgnesid ahvinimestele, kannavad „ürginimeste“ (paleanthropuste) ehk neandertallaste nimetust, sest esimesed nende inimeste luukered leiti 1856. aastal Neandertalis Saksamaal. Nad elasid, nagu ahvinimesed, jääajal, sellel kaugel ajastul, kui osa põhjapoolkerast oli kaetud jääga ja kui tundravöönd laskus kaugele lõunasse. Kohmakad kivist tööriistad, kepid ja kaikad — nendega hankisid neandertallased endile toitu. Põlevate tuletukkide ja odadega tõrjusid nad endist eemale neid ähvardavaid röövlloomi; kivist kaabitsate abil kohmakalt töödeldud metsloomana had andsid neile kaitset külma vastu. Kuid ahvinimestest lahutavad neid paljud aastatuhanded. Nad elasid jääaja teisel poolel ja ületasid oma arenemises märgatavalt ahvinimesi. Nende peaju läheneb oma mõõdetelt tänapäeva inimese peajule.

Need kühmjad, lühikestel, põlvedest kõverdatud jalgadel kohmakalt edasiliikuvad inimesed olid juba osavad ja julged jahimehed. Nad vallutasid koopakarudelt koopaid ja lõhesid kaljudes. Nad korraldasid ühiseid jahte niisugustele hiiglastele, nagu mammutid ja siberi ninasarvikud. Ka tööriistad olid neil märksa täiuslikumad. Inimesed hakkasid paremini töötleva kivi, valmistama peenemaid ja teravamaid tööriistu, mis nõudis nii osavust kui ka harjumust. Nad elasid juba palju suurearvulisemates rühmades ja asustasid maakera ulatuslikumalt kui ahvinimesed.

On põhjust arvata, et nimelt neandertallastel tekkisid esimesena religiooni sugemed. Selle arvamise kõige kaalukamaiks

tõendeiks on mõningad mitte ammu tehtud leiud. Paljudes koh-
tades on neandertallaste luukered leitud niisuguses asendis,
mis viib teadlased järeldusele, et siin on tegemist matmisega.
Surnukehad lamasid põlvili asendis (sellises asendis matsid
oma surnuid paljud metsinimesed), nende lähedalt aga leiti töö-
riistu, ehteid ja toidujätmeid.

Urginimese tööriistu.

Edasi, Drachenlochi koopas (Šveitsis) ja „Peetri koopas“
(Baieris) on leitud spetsiaalselt ehitatud tarades ja süvendeis
koopakaru luudevornad. Need luud ei ole sattunud sinna juhusli-
kult, vaid on asetatud inimeste kätega. Paljudel kuni käesoleva
ajani säilinud metsinimeste hõimudel on kombeks asetada nõi-
dumise eesmärgil erilisse kohta karu pealuu. Mõningad tead-
lased avaldavad arvamist, et ka neandertallastel oli juba olemas
taoline nõidumistava. Neandertallaste käitlemises inimkorjuste
ja metsloomade luudega nagu kehasuks samuti metsinimeste

fantaasia nii inimeste kui ka loomade elust pärast surma. See on fantaasia üleloomulikkusest, järelikult on see religioon. Nõukogude arheoloogidel õnnestus leida lõplik kinnitus neandertallaste juures religioosete kujutluste olemasolu tõenäosusele.

1938. aastal kaevas nõukogude arheoloog A. P. Okladnikov Usbekistanis Tešik-Taši koopas välja lapse-neandertallase pealuu, mis lamas mullakihis neandertallastele tüüpiliste tööriistadega, kuid puudusid neile niisama tüüpilised toidujäänused. Kõige tähtsam on A. P. Okladnikovi teadaandes see, et pealuu oli ümbritsetud viie paaristikku kitsesarve jätkega, kusjuures need jätked ei lamanud lihtsalt mullas, vaid olid pistetud sellesse paarikaupa. Seega ühendab see avastus ühtekokku nii mälestusmärgi, matmise kui ka nõiduse. Surnud inimeste kultus ühineb siin surnud loomade kultusega.

Niisuguse järelduse õigsus leiab kinnitust selle ühtelange-mises järeldusega, mille teeb oma tähelepanuväärsest avastu-sest A. P. Okladnikov Moskva Riikliku Ulikooli poolt 1949. aastal kirjastatud kogumikus „Tešik-Taš“: „Ürgse moustérieni „surnute kultuse“ sügav ja keerukas läbipõimimine „loomade kultusega“ on eriti selgelt tõestatud leidudega Tešik-Taši koopas, kus lapseluud olid ümbritsetud kitsesarvedega.“

Veelgi selgemaid ja mitmekesisemaid religiooni jälgi on teadus avastanud tänapäeva inimkonna palju hilisemate esivanemate juures.

KOOPAKUNSTI MÄLESTUSMÄRGID

1856. aastal avastas üks jahimees Pürenee mägedes, Santanderi provintsis, Hispaanias mere lähedal mäeveerel juhuslikult koopa. 10 aastat hiljem alustas hispaania arheoloog-asjaarmastaja Sautuola selles koopas, mida tuntakse Altamira nimetuse all, kaevamisi, mis kestsid mitu aastat.

Ükskord võttis Sautuola (see oli 1879. a. suvel) endaga kaasa viieaastase tütre. Tütarlaps, keda ei huvitanud isa kaevamistö, hakkas koopas ringi jooksmas. Äkki keskendus ta pilk koopa laele. „Härjad, härjad!“ kisendas ta, kutsudes isa oma töö juurest ära. Sautuola avastas, et mitmes ruumis, millest koosneb Altamira koobas, on laed ja seinad kaetud tähelepanuväärsete mitmevärviliste freskodega (seinamaalidega). Eriti tähelepanuväärne oli just see laemaal, mille avastas Sautuola tütar.

14 meetri pikkusele tasapinnale oli korrapäratult paigutatud umbes kakskümmend viis mitmesuguse looma kujutist. Siia oli kõige rohkem joonistatud metshärgi, keda tütarlaps pidas tavalisteks härgadeks, kuid peale metshärgade oli kujutatud samuti hirvi, metshobuseid ja metssigu.

Altamira freskod on mitmevärvilised: siin ühtuvad neli põhivärvi (punane, must, pruun ja kollane). Pimedus, mis aastatuhandeid valitses koopas, kaitses neid freskosid tuhmumise eest.

Peale nende freskode avastas Sautuola Altamiras palju teisi jooniseid, vahel täiesti arusaamatuid; seal olid mingisugused rehataolised ja katusekujulised märgid, ilma peata figuurid jne.

Sautuola avaldas oma uurimiste kohta artikli, milles tõendas, et tema poolt avastatud joonised kuuluvad ürgaja kunstnikele, kes elasid kümneid aastatuhandeid enne meid. Sautuola järeldused võeti vastu täieliku umbusaldusega, mõned väga silmapaistvad arheoloogid ilma et nad isegi oleksid sõitnud väljakaevamiskohale lükkasid järsult tagasi Sautuola oletused.

Kuid kuusteist aastat pärast Altamira avastust, mis oli jõutud juba unustada, avastas üks prantsuse arheoloog Rivierre Eizy linna lähedal Prantsusmaal „Kassikoopas“ joonistusi, mis olid graveeritud seintele, ja veendus otseselt, et need kuuluvad jääaega. 1895. aastast alates ei piirdunud arheoloogid ainult väljakaevamistega koobastes, vaid hakkasid ka hoolikamalt läbi vaatama ja uurima nende seinu. Need vaatlused osutusid harukordselt viljakaiks. Alates sellest aastast avastati eri kohtades rohkem kui seitsekümmend niinimetatud kaunistatud koobast, s.o. koopad eelajalooliste seinamaalidega.

Peale joonistuste leiti mitmes koopas kivist ja luudest kujakesi. Mõned neist kujutavad naist. Neid avastati mõnikümend.

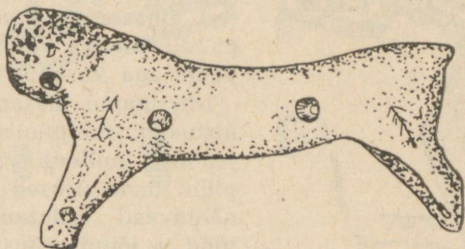
„Täisjoonistatud koopad“ oma maalide ja skulptuuridega asetasi teaduse ette terve rea küsimusi.

Teadlased pöörasid tähelepanu sellele, et pääs „täisjoonistatud koobastesse“ on tavaliselt väga raske ja ohtlik. Kõige rohkem kujundatud ruumid asuvad võrdlemisi kaugel sissekäigust, kusagil kõige enam varjatud soppides, kuhu ei jõua päevalgus. Duc D'Odoubert'i koopas Prantsusmaal tuleb näiteks algul paadis mööda maa-alust jõge üles sõita, seejärel ronida raudkonksude ja redelite abil mööda kaljuseina üles, siis laskuda alla mööda kitsaid käike, et lõppude lõpuks jõuda suurde ruumi, milles õnnestus avastada savist metshärgade kujusid ja

rohkesti seinajooniseid. Paljud koopad on tõelised labürindid, kus tuleb ringi käia mitmed tunnid, et avastada neis leiduvaid kunsti mälestusmärke.

Miks valisid eelajaloolised kunstnikud oma joonistuste ja skulptuuride jaoks just niisugused koopad, millesse pääsemine oli sageli elule ohtlik ja kus joonistada või voolida sai ainult põleva tuletuki või rasvalambi valgusel?

Edasi hämmastas teadlasi see asjaolu, et eelajalooliste koopajoonistuste, samuti luust või savist skulptuuride hulgas leidub väga harva inimeste kujutisi. Ja isegi neil juhtudel, kui uurijate silme alla satuvad inimkujutised, on neil alati mingi

Koopalõvi kuju maagijälgedega.

veider, kummaline, vahel tahtlikult moonutatud välimus. Kord on neil inimkujutistel täiesti täpselt ja õieti reprodutseeritud inimese keha, kuid ei ole antud nägu või on antud ainult mingi vihje sellele, kui on antud näo kujutis, siis on sellel täiesti moonutatud välimus: silmad on üleliia suured, suu puudub, nina asemel on linnu nokk jne., või lõpuks on reprodutseeritud mingi koletise — poolinimese-poollooma — kujutis.

Kolme Venna koopas (Prantsusmaal) avastati näiteks järgmine kujutis. Seda nimetati „nõiaks“.

Uhel kolme meetri sügavuses asuva koopa seinal viiesaja meetri kaugusel sissekäigust on lõigatud kaljule ja osalt värvi- tud musta ning osalt punase värviga alasti tantsiva mehe kujutis. Kuid see mees on mingi kummaline olend: tal on hirve sarved, lõual tolkneb habe, taga aga ripub hobuse saba. Selle olendi jalgade juurde kaljule on joonistatud lõvisid, hirvi, metshärgi ja teisi loomi (keda praegu Prantsusmaal enam ei leita) neile viskodade torkeist tekitatud haavade jälgedega ja nuiade kujutistega, millega loomade pihta on löödud.

Fantastilise poolnimese-
poolmetslooma kujutis Kolme
Venna koopas
(rekonstruktsioon).

Metsloomade kujutisi, millede pihta on löödud odade ja nuia-dega, võib rohkesti kohata ka teistes koobastes.

Peale metsloomade ja mingi-suguste veidrate fantastiliste olevuste kujutiste on koobastes leitud huvitavaid käte värvilisi jäljendeid. Uhes koopas on üle kaheksa niisuguse jäljendi. On tähelepanuvääriv, et enamikul neist jäljendeist on kujutatud vigastatud käed, milledel puuduvad üks või mitu sõrme, vahel aga ka kõik sõrmed.

Missugune ülesanne oli joonistustel, skulptuuridel ja jäljenditel, millede valmistamisel pidid meie ürgsed esivanemad nähtavasti kulutama rohkesti tööd ja jõupingutusi?

Nagu näitavad arheoloogilised väljakaevamised, katsid needsamad muinasaja inimesed, kelledest on meieni jõudnud „täisjoonistatud koopad“, värviliste metsloomakujutustega mitte ainult koopaseinu ja -lage-

sid, vaid ka erilisi, luust või sarvedest naaste, mille ühte otsa olid uuristatud augud. Nendele leidudele kujunes teaduses kindlaks nimetus „valitsuskepid“, sest teadlased algul arvasid, et need naastud kujutavad endist midagi skepteri või saua taolist, olles hõimude juhtide või pealikute võimu sümboliks. Naastude haprus, väikesed mõõtmed, joonistuste ja aukude olemasolu neil lülitasid välja igasuguse võimaluse nende kasutamiseks mingiks majapidamise otstarbeks. Missugune oli siis sel juhul nende ülesanne?

Nõukogude arheoloogidel õnnestus avastada meie ääretu kodumaa mitmesugustes paikades kümneid uusi koopakunsti mälestusmärke: P. P. Jefimenko avastas vanema kiviaja inimeste muldkoobastes Kostenkas (Voroneži lähedal) rea naiste ja loomade kujusid; S.N. Zamjatin leidis sama ajastu muldkoobastes Gagarinis (Lipetski all) kuus tähelepanuväärset naisekuju;

Gerassimov kaevas sama ajajärgu muldkoobastest Maltas (Irkutski juures) välja kaheksateist naisekuju ja luust naastudele lõigatud mammuti kujutisi; A. P. Okladnikov avastas peale kujude Bureti asulast (Angara jõe ääres), mis kujutasid nahkses riietuses ja peakotis naisi, Leena jõe ääres kaks kaljujoonist (üks oli härg, teine aga hobune), mis kuulusid samuti vanema kiviaja inimestele. Nõukogude arheoloogide

Jalgade ja tundmatute märkide jäljendid koopaseintel.

avastuste eriti suur tähtsus seisab nende teaduslikus usaldatavuses, teaduslikus laitmatuses. Neist selgub, et tunduval osal koopakunsti teostel ei ole midagi tegemist religiooniga, välja arvatud mõningad mälestusmärgid. Nii leidis nõukogude arheoloog K. M. Polikarpovitš Jelissejevitšis (Brjanski juures) ära raiitud peaga naisekuju. See lamas jääaja inimese muldkoopas mammuti pealuude ja mammutikihvadest naastude hulgas. Olu-kord, milles ta leiti, kutsus tahtmatult esile küsimuse tema ülesandest. Nõukogude teadlased võisid anda taolistele küsimustele vastuse. Relvastatud ajalooprotsessi materialistliku käsitlusviisiga, oskasid nad arheoloogia saavutusi täiendada etnograafia (teadus maakera rahvastest) saavutustega.

Materjal, mis on kogutud mahajäänud hõimude eluviisi kohta enne eurooplaste ilmumist nende juurde, eriti Austraalia ja Amerika Tulemaa pärismaalaste, Lõuna-Aafrika bušmanite jt. eluviisi kohta, heitis valgust Euroopa elanike koopakunstile jääaja lõpul. Selgus, et sel on kõige lähem suhe religiooni tekkimise küsimusega.

KOOPAKUNST JA NÕIDUS

Mitte väga kaua aega tagasi avastas üks uurija Loode-Austraalia pärismaalaste juures koopajoonistusi, mis kandsid seal „vondžiinade“ nimetust.

Nende joonistuste ülesannet ei ole vaja enam oletada. Pärismaalased ise selgitasid nende mõtte. Osutus, et neile joonistustele omistatakse maagiline, nõiduv jõud. Austraallaste veendumuse järgi on need joonistused suutelised kindlustama küllaldase vihma, hea taimesaagi ja loomade sigivuse — ühe sõnaga kõike, mida inimesed tahavad. Austraallased peavad endi pühaks kohustuseks uuendada või, kui on tarvis, uuesti joonistada neid „vondžiinasid“ ja lisada nende hulka soovitud esemete kujutisi.

Kaljudele ja maa peale joonistatud maale, mis sarnanevad austraallaste maalidega, võib leida ka teiste mahajäänud hõimude juures maailma eri osades, kusjuures neile paljudel juhtudel omistati nõiavägi.

Teadlaste ja maadeuurijate poolt kogutud materjal näitab, et austraallaste ja tulemaalaste religioosses elus etendas varem suurt osa maskeerimine ja ehtimine. Oma pidustuste ajal, samuti enne sõjakäigule või jahile minekut korraldasid nad religioosseid tseremooniaid ja tantse. Tseremooniast osavõtjad ehtisid end maskide ja metsloomanahkadega, kujutades endist vaime, ja sooritasid igasuguseid nõidumistavasid kujuteldavate loomade või vaenlastega, keda nad tahtsid surmata. Austraallaste või indiaanlaste nõid või posija ei ilmunud religioossetele tseremooniatele kunagi oma tavalises välimuses. Ta ehtis end alati kõige kummalisematesse riietesse, muutes tundmatuseni oma välimust. Ta riputas endale ümber igasuguseid esemeid, milledele omistati maagiline jõud. Metsinimesed uskusid, et ainult säärase maskiga nõid on suuteline mõjutama üleloomulikku maailma.

Oma religioosseid tseremooniaid korraldasid metsinimesed erilistes paikades, mis asusid salajastes kohtades ning kuhu pääs naistele ja lastele oli keelatud. Neisse kohtadesse joonistasidki nad kaljudele või maa peale maagilisi kujutisi.

Kõik need etnograafilised andmed heidavad valgust väljakaevatud metsinimeste kunstile, kes elasid Euroopas jääaja lõpul. Selles valguses saab mõistetavaks ka eespoolkirjeldatud kujutis Kolme Venna koopas. Meie ees on maskeeritu — religioosset tseremooniast osavõtja. Tema pea on kaetud hirvesarvedes maskiga; taha on seotud hobuse saba.

Kogu see maagiline rõivastis peab tähistama, et maskeeritu kehas tas endas nõiduse teel hirve ja hobuse kiirust ning nõtkust. Need omadused pidid aitama religioosest tseremooniast osavõtnuid jahil.

Selgub ka odade, kivide ja kaigastega vigastatud loomakujutiste mõte. Kõik see on sama jahinõidus. Ka austraallased, asudes kangurujahile, joonistasid tema kujutise maa peale ja heitsid selle pihta odasid, et kindlustada jahi õnnestumine.

Kolme Venna koobas, nagu ka teised „täisjoonistatud koo pad“, oli nõidumistseremooniate kohaks. See leiab kinnitust pealegi ka sellega, et siin on säilinud veel inimeste paljaste jalgade jäljed, mis on tõenäoliselt jäänud pärast rituaalset tantsu.

Oma selgituse leiavad ka vigastatud käte jäljendid, mis on avastatud Euroopa eelajalooliste elanike koopais.

Selgub, et tervel real metsinimeste hõimudel oli kombeks liigeste ja tervete sõrmede äraraiumine. Seda tehti nõidumise eesmärgil, haigustest pääsemiseks, surnute hingede lepitamiseks jne.

Tuntud maadeuurija kapten Cook juhtis oma teadetes tähelepanu sellele, et Vaikse ookeani saartel võib sageli kohata sõrmede äraraiumise kommet. Juhi või mõne teise mõjuvõimsa isiku raskel haigestumisel raiuvad tema sugulased endil ära sõrmi, et haigust ära võluda. Bušmanitel oli samuti kombeks surnud sugulaste leinamise märgiks sõrmi ränikivist nugadega ära raiuda. Mõnedel indiaani noormeestel raiuti eriti tähtsate tseremooniate ajal ära vasaku käe esimene ja väike sõrm.

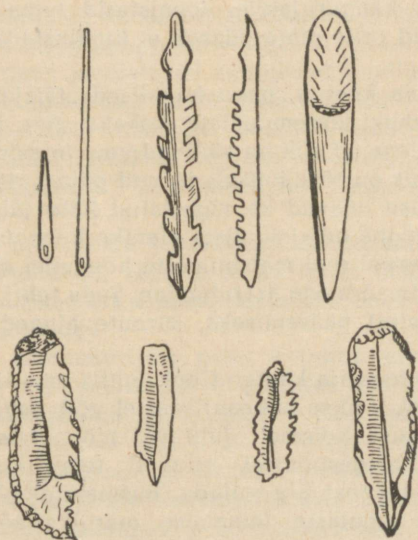
Mis puutub ühest otsast läbipuuritud ja joonistustega kaetud „valitsuskeppidesse“, milledest me rääkisime eespool, siis selgus, et ka neid leidub paljude, metsluse astmel seisvate rahvaste nõidumisarsenalis.

Austraalia pärismaalastel ja Lõuna-Ameerika bororo indiaanihõimul on eriline instrument, mida kasutatakse nõidumistseremooniate ajal. See on ühest otsast läbipuuritud puulauake, mis on kaunistatud mitmesuguste joonistustega. August tõmmatakse läbi nõör, mille abil tiirutatakse värtnakujulist lauakest ümber pea. Tiirlemisel tekib tugev heli, mis meenutab sumisemist. Etnograafias nimetatakse seda instrumenti võristiks ehk sireeniks.

Tseremoonia ajal tiirutasid vanakesed niisuguseid võristeid, millede heli pidi väljendama surnud esivanemate häält. See „esivanema hääl“ sisendas metsinimestesse tavaliselt tugevat

hirmu. Naised ja lapsed tormasid tuhatnelja ära sellelt kohalt, kust kajas võristi sumisemine.

Nähtavasti tarvitasid ürgaja eurooplased oma religioossetes tseremooniates nõidumisvõrsteid, mis olid tehtud, tõsi küll, mitte puust, vaid sarvest.

Kromanjolaaste tööriistu.

Altamira ja teiste „täisjoonistatud koobaste“, elajaloolised kunstnikud olid, samuti nagu neandertallased, paleoliitikumi ehk vanema kiviaja inimesed; nad ei osanud veel, erinevalt neoliitikumi ehk uuema kiviaja inimestest, kive lihvida. Nad elasid, samuti nagu neandertallased, jääajal, kui lausjäamassid libisesid kaugele lõunasse põhjapoolkeral, kui tänapäeva Euroopa territooriumil elutsesid põhjapõdrad. Kuid need inimesed elasid palju hiljem kui neandertallased (50 000 — 20 000 aastat enne meie ajaarvamist) ja ületasid neid tunduvalt nii füüsiliselt kui ka oma kultuuri poolest.

Neid inimesi, kes järgnesid Euroopas neandertallastele, nimetatakse teaduses tavaliselt väljakaevatud „uuteks inimesteks“ (*neanthropusteks*) ehk kromanjolaasteks (Prantsuse asula Grö-Magnon järgi, kus esimesena leiti nende luukeresid). Kehaehi-

tuselt sarnanesid kromanjonased tänapäeva inimestega. Kuid eluviisilt olid nad veel metsinimesed; rändasid ringi, ei tundnud ei savinõusid ega maaharimist, ehkki juba oskasid väga hoolikalt lüüa kivi küljest kilde ja anda neile kõige mitmekesisem kuju. Nad töötasid välja nuge, piigi- ja odaotsi, oherdeid, kraape jm. Nad valmistasid tööriistu ka luust (oherdi otsi, nõelu) ja sarvest (harpuune). Nad said tuld hõõrumise teel ja hakkasid sööma kalu. Kromanjolased ei elanud enam karjades, vaid hõimude kaupa ja valdasid täilikut artikuleeritud kõnet.

Religiooni ajaloo suhtes oli väga tähtis tundma õppida austraallaste, tulemaalaste, bušmanite ja teiste rahvaste eluviisi, kes osutusid nende avastamise momendil eurooplaste poolt „elavaiks väljakaevamisteks“. Nagu Austraalia ja teiste maa-
kera kõige vähem arenenud kultuuriga hõimude tööriistad väga meenutavad Euroopa ürgaja elanike tööriistu metsluse perioodil, nii on ka nende religioosse kultuse esemetel palju sarnasust meie kaugetelt esivanematelt meieni ulatunud religioosse kultuse mälestusmärkidega.

Religiooni tekkimine

METSINIMESSE JÕUETUS VÕITLUSES LOODUSEGA

KÕIK MAADEUURIJAD ja teadlased räägivad mahajäänud hõimude ja rahvaste erakordsest ebausklikkusest. Metsinimene ei karda midagi maailmas nii tugevasti kui nõidust, kaetist, jumalate viha — ühe sõnaga kõike, mis on seotud üleloomuliku maailmaga, mille olemasolu metsinimene kaljukindlalt usub. Neil juhtudel, kui metsinimesele kuidagi paistab, et tema vastu tegutsevad mingid üleloomulikud jõud, tunneb ta võitmatut hirmu.

Paljud metsinimesed kardavad öösel väljuda oma onnidest, sest nad on veendunud, et just ööpimeduses on külluses igasuguseid üleloomulikke jõude ja olevusi. Millest tuleneb see usk üleloomulikku maailma, millega on läbi imbinud kogu metsinimeste elu? Millega seletada seda hirmu ettekujutatava ees?

Oma artiklis „Sotsialism ja religioon“, kus on geniaalse selguse ja sügavusega avatud religiooni juured kapitalistlikus ühiskonnas, kirjutab V. I. Lenin: „Ekspluateeritavate klasside jõuetus nende võitluses ekspluataatoritega sünnitab niisama paratamatult usu paremasse hauatagusesse ellu, nagu metsinimese jõuetus võitluses loodusega sünnitab usu jumalatesse, kuraditesse, imedesse jms.“¹

Metsinimese jõuetus võitluses loodusega ongi allikaks, mis toidab religiooni, sünnitab metsinimesel usku üleloomulikku maailma. Rääkides ürginimeste jõuetusest looduse ees, ei tule kaugeltki endale ette kujutada nii, nagu oleks metsinimene olnud füüsiliselt ja vaimselt täiesti jõuetu ning armetu olend.

Musklijõult, vastupidavuselt, välistunnetuse teravuselt, tähelepanelikkuselt ja mäluvõimelt ületas mõni metsinimene kaugelt tsiviliseeritud inimese.

¹ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., lk. 65 (v. k.).

Võiks tuua sadu usaldatavaid kirjeldusi, mis näitavad, millist imeväärset jõudu, nõtkust ja vastupidavust näitasid üles metsinimesed. Austraallased märkavad sadade meetrite kaugusel stepis kangurut. Bušmanid saavad taga ajades kätte jaanalinde.

On teada palju juhuseid, kus austraallastest, indiaanlastest ja bušmanitest, keda on kasvatatud noorusaastaist alates kultuurseis tingimuses, on saanud suurepäraseid arstid, insenerid, tehnikud. Koolides õpivad austraallaste, kõige mahajäänumate Aafrika hõimude ja Vaikse ookeani saarte elanike lapsed, kui neil ainult on õnnestunud sinna pääseda, mitte sugugi halvemini eurooplaste lastest.

Niisama ebaõige oleks mõtelda, nagu ei oleks metsinimene üldse olnud eluks kohanenud olend. Metsinimesed oskasid omamoodi kohaneda nende looduslike tingimustega, milles nad asusid, vastasel korral poleks nad lihtsalt saanud elada.

Mitte vähem kujukalt kirjeldab mahajäänud indiaanihõimude kohanemist oma loodusliku keskkonnaga üks tänapäeva maadeuuriija, kes reisis ringi Amatsooni basseini troopilistes padrikutes: „Meie kahlame troopikametsades nagu pimesi ringi. Meile ei ütle midagi ei oksade kahin, ei jäljed jalgrajal ega helide ebaharmoniline koor tihnikus. Indiaanlane aga oskab igas puus avastada enda jaoks midagi kasulikku: peidukoha, noolemürki, relva, jooki jne. Vaevu märgatav sahin signaalseerib temale metslooma juuresolekut, kes hiilides läheneb maitsvale viljale. Ta tunneb kõiki metsloomade hääli ja jälgi. Eurooplasele näib vahel see tundmine lihtsalt arusaamatuna.“

Kuid tuleb arvestada, et materiaalne elu metsluse perioodil oli äärmiselt madalal arenemisastmel.

Metsinimesed elasid hõimude ja sugukondade kaupa, s. o. võrdlemisi väikeste eraldatud ühiskondadena, kes koosnesid omavahel ühes või teises sugulusastmes olevaist inimestest.

Igaüks, kes ei olnud sugulane, kes rääkis teises keeles või murdes, oli võõras; võõras aga oli üheväärne vaenlasega. Iga hõim asus kindlaksmääratud maa-alal, mida rangelt kaitsti võõraste sissetungi eest. Hõim jagunes väikestesse, mõnestkümnest täiskasvanud inimesest ja lapsest koosnevaisse rühmadesse. Need rühmad liikusid lahus neile hõimu maa-alal kinnistatud maatükkidel. Hõimu koosolekud toimusid vaid pidustuste ajal. Kõik metsinimeste tavad, kogu nende elukorraldus on allutatud aastatuhandete jooksul kujunenud traditsioonidele, s. o. pärimustele ja kommetele, mida järgitakse suure rangusega. Põlvest põlve on igale ühiskonna liikmele ette ära näidatud, kuidas ta peab elama, mida ta peab sööma, kellega

abielluma, missuguseid traditsioone täitma, missuguseid religioosseid keelde järgima jne.

Metsinimese tehnika oli äärmiselt vilets ja arenes erakordselt aeglaselt. Mullakõõvits, teravaks põletatud kepiotsad, kivist ja luust kohmakad tööriistad, viskekaikad ja -odad, vibupüss nooltega — see oligi kogu ta tehniline varustus. Austraalia metsinimestel aga, kui nende juurde ilmusid eurooplased, ei olnud isegi veel vibupüssi. Koortest, lehtedest või juustest punutud kerge vöö või põll, palja keha üle visatud jämedalt töödeldud nahad — see oligi kogu metsinimese riietus. Kerge tuulekaitse, armetu okstest onn või vilets muldkoobas — see oli metsinimese elamu. Kas palju võis ära teha säärase „tehnik“ abil? Uks maadeuurija jutustab Lõuna-Ameerika indiaanlastest, kes olid juba välja jõudnud metsluse ajajärgust ja õppinud lihvima kivist kirveid: „Ma küsisin, kui palju neil läheb aega puu maharaiumiseks. Need pärismaalased tegelevad uudismaa raiumisega põlluharimiseks, s. o. raiuvad maha metsa-alad oma külvide alla. Nad vastasid, et neil on vaja kaks kuud, s. o. kaks kuud selleks, mille meie teeme ühe tunniga tavaliste metallkirveste abil.“

Kogu metsinimese elu möödus toidu otsinguil.

Nii kirjutab üks vaatleja Sumatra põliste ürgmetsade elanikest — kubu metsinimestest: „Kogu oma aja ja jõu kulutavad nad toidu otsingule. Nad toituvad puuviljadest, marjadest, juurtest ja mugulatest, mida kaevavad välja teravate keppidega. Meeleldi söövad nad ka sisalikke, tõuke, põrnikaid ja sitikaid. Et täita oma kõhtu, tuleb neil kaua ja pingsalt tegelda toidu korjamisega. Kui toitu on palju, siis söövad nad kõhu viimase võimaluseni täis, kuni äärmise roidumuseni, kuid sageli heidetakse magama tühja kõhuga.“

Küllastuseni täis söönud metsinimesi esineb harva. „Pärismaalased,“ räägib nüüdsete austraallaste kohta üks tänapäeva uurija, „söövad tavaliselt kõigest üks kord päevas, kui aga sööki jääb järele, siis peidavad nad selle koerte eest ära puude ülemistele okstele, et süüa seda õhtul. Nii mehed, naised kui ka lapsed on võimelised ära sööma määratu hulga toitu, kuid seda võimalust esineb väga harva.“

Siin ei olnud veel jälgegi individuaalmajapidamisest. Mitte ainult rändjahimeeste ja -toidukogujate, vaid isegi nende hõimude juures, kes valdasid põlluharimise ja karjapidamise algeid, peeti majapidamist ühiselt, rohkema või vähema arvuga sugulaste kollektiivide poolt. Põhiliseks majanduslikuks rakuks oli siin mitte üksikpere, vaid sugukond või mingi osa sellest.

Toome siin näitena selle, mis on teada Lõuna-Ameerika siriono indiaanihõimu kohta, kes tõrjuti valgete kolonisaatorite poolt põllumajanduseks mittekölbulikesse metsapadrikuisse: „Sirionod on tõelised metsade indiaanlased. Viiekümnest inimesest koosnevate rühmade kaupa veedavad nad hämarais metsades eraldatud elu, vältides metsalagendikke ja eriti pampasid, neid lahtisi rohusteppe. Kogu sugukond elab tavaliselt ühesainsas kergelt ehitatud onnis. Nende toit koosneb kaladest, lindudest, neljajalgseist, metspuuviljadest, meest jne. Maaharimisega tegelevad nad ainult vähesel määral. Looduslike lagendikele istutavad nad peamiselt mugultaimi — jukat. Need istikud on vaevalt eraldatavad naabruses asuvast madalast ja okkalisest põõsastikust. Sirionod liiguvad ringi täiesti ilma riieteta, suure hoolikusega valmistavad nad oma relvi. Vibupüssi, nooli ja teisi tööriistu valdab igaüks eluaja jooksul individuaalselt, kuid pärast surma nende valdus jääb sugukonda, minnes üle selle teisele liikmele.“

Sedasama teatatakse semangadest Malai poolsaarel: „Toiduaineid tarvitab sugukond ühiselt. Iga perekond jagab oma toidu juba keedetud ja söögiks valmis kujul kõigi oma sugukonna teiste perekondadega. Kui ühel perekonnal juhtub mõnel päeval olema eriline toiduküllus, siis jagab ta seda vabatahtlikult sugukonna kõigi teiste perekondadega.“

Põhja-Ameerika indiaanihõimud seisid oma kultuuritasemelt märksa kõrgemal rändjahimeestest ja -toidukogujaist. Paljud neist elasid paikselt külades, neil tekkis aiandus, nad kudusid, valmistasid savinõusid jne. Kuid ka neil ei olnud põhiliseks majanduslikuks lüliks perekond, vaid sugukond või maja-kogukond, mida irokeeside juures nimetati ovahiraks, tlinkiitide juures baraboraks jne.

Selliseid näiteid võiks tuua rohkesti. Veel enam, etnograafia käsutuses ei ole ainustki usaldatavat fakti, mis näitaks, et austraallane, tulemaalane jt. olnuks võimeline üksikult kindlustama oma olemasolu, niivõrd vähetootlik oli tema töö.

See, mis on maksev tänapäeva madala kultuuriga hõimude kohta, on õige ka eelajalooliste inimeste suhtes. On küllalt, kui vaid pealiskaudselt tutvuda eelajalooliste inimeste viletsate tööriistadega, et mõista selle oletuse kogu absurdust, nagu oleks eramajapidamine olnud suuteline toitma ja kaitsema vaenlaste eest meie kaugeid esivanemaid. Iseloomustades ürgkogukondlikku korda, kirjutab seltsimees Stalin: „Ürgkogukondliku korra ajal on tootmissuhete aluseks tootmisva-

hendite ühiskondlik omandus. See vastab põhiliselt tootlike jõudude iseloomule tol ajajärgul. Kivist tööriistad ning hiljem ilmunud vibu ja nooled ei võimaldanud võidelda loodusjõudude ja röövloomade vastu üksipäini. Et metsas puuvilju korjata, veest kalu püüda, mingi elamu ehitada, on inimesed sunnitud töötama ühiselt, kui nad ei taha nälga surra, röövloomade või naaberkogukondade ohvriks langeda. Ühine töö toob kaasa nii tootmisvahendite kui ka toodetud produktide ühisomanduse. Siin ei ole veel tootmisvahendite eraomanduse mõistet, kui mitte arvestada mõningate tootmisriistade isiklikku omandust, mis on ühtlasi kaitsevahendeiks röövloomade eest. Siin pole eksploateerimist, pole klasse.¹

Ürgaegses ühiskonnas, kus ei olnud veel ei eraomandust, ei klasse ega riiki, elasid inimesed väikeste eraldatud kogukondadena, kus kõik olid omavahel seotud veresugulusega, s. o. põlvnesid ühistest esivanematest. Iga sugukond, iga hõim elas oma erilist elu võrdlemisi väikesel maa-alal, andes põlvst põlve edasi eisiade kombeid, traditsioone ja tseremooniaid. Hõimu ja sugukonda kuuluvusel oli esmajärguline tähtsus ürgaegse inimese jaoks. Sellega olid seotud tema kõige elulisemad huvid, tema õigus kindlaksmääratud osale ühissaagist, tema õigus abielule, tema koht sugukonnakolde juures ja hõimupidustustel jne. Inimene „ilma sugukonnata, ilma hõimuta“ oli ürgaegses ühiskonnas täiesti mõeldamatu.

Ühiskondliku elu piiratuse, eraldatuse ja tardumuse tõttu ei arenenud metsinimese teadvus edasi.

Urijad, kes on hästi metsinimesi tundma õppinud, rõhutavad korduvalt, et nad kogu oma elulaadi tõttu ei olnud harjunud abstraktselt mõtlema. Iga lihtne küsimus võib viia neid kimbatusse. Näidake ükskõik missugusele meie lapsele puulehte, siis küsimusele: „Mis see on?“ vastab ta teile ilma igasuguse raskuseta: „See on leht“. Meie tuntud maadeurija Mikluhho-Maklaiga, kes elas kaua Uus-Guinea paapuate keskel, juhtus aga järgmist. „Ma võtsin ükskord lehe,“ jutustab ta, „lootuses teada saada lehe üldist nimetust. Pärismaalane ütles mulle sõna, mille ma üles kirjutasin. Teine paapua, kellele ma esitasin sama küsimuse ja sama lehe, ütles mulle teise nimetuse. Kolmas, neljas ja viies omakorda nimetasid seda teisiti ning erinevalt. Kõik mulle öeldud nimetused kirjutasin üles. Missugune aga oli siis lehe tõeline nimetus? Aja

¹ J. Stalin, Leninismi küsimusi. Tallinn, 1952, lk. 519, 520.

jooksul ning järk-järgult sain teada, et esimesena öeldud nimetus oli taime nimetus, mille leht see oli, teine ütles „roheline“, kolmas — „mustus“, „kõlbmatu“, kas sellepärast, et ma tõtsin lehe maast või sellepärast, et leht oli võetud taimelt, mida paapuaud mitte millegiks ei tarvita. Nii juhtus paljude, väga paljude sõnadega.“

Muidugi oli ka ürgaja inimesel rida igapäevaste kogemuste teel hangitud teadmisi, milleta oluks mõeldamatu inimese olemasolu ise. Isegi kõige mahajäänud metsinimeste juures leiame me mingisuguse arvutamisoskuse, mingisuguse oskuse orienteeruda tähtede järgi, mõningate taimede tervistavate omaduste teadmise, oskuse välja valida tööriistade jaoks kõige vastupidavamaid kiviliike jne. Kuid kõik need teadmised on kõige algsemas seisundis. Mõningail Austraalia hõimudel on kuni tänapäevani numbrite jaoks ainult kolm nimetust: üks, kaks, kolm. Edasi kuni kümneni tarvitatakse ainult liidetavaid nimetusi: „kaks-kaks“ — nelja jaoks, „kaks-kolm“ — viie jaoks jne. Üle kümne aga ei oska nad üldse lugeda. Nad lihtsalt sasivad juukseid viidates sellega, et esemeid on väga palju.

Mitte parem pole lugu ka maateadusega. Kitsas ja väike on metsinimeste maailm, kel ei ole veel ei savinõusid, ei kudumistelgi, ei tõelist lootsikut, ei kodustatud loomi ega põllundust! Nad on köidetud väikese osakese külge maakerast. Kuigi metsinimesed hästi meeles peavad ja kindlasti teavad oma maa-ala mitmesuguste punktide nende endi poolt antud nimetusi, siis muu maailm väljaspool neid kitsaid piire huvitab neid väga vähe. Nende ettekujutus sellest maailmast on äärmiselt ebaselge.

Mida ka ei vaataks, igalpool seesama pilt. Kui võtta näiteks metsinimesele nii hästi tuntud aine, nagu veri. Metsinimesteljahimeestel on tulnud sageli jälgida, kuidas tapetud loomast voolab veri. Tseremooniate ajal sooritavad metsinimesed verrega igasuguseid tavasid, joovad seda, võiavad end sellega jne. Ja sellele vaatamata ei tea nad kõige lihtsamaid vere omadusi. Nad ei tea, et see on vedelik, mis ringleb keha veenides ja arterides tänu südame poolt antud tõugetele. Kuna neil ei ole mingit aimu südame tegevusest, vereringvoolust, kuid näevad, et veri kiiresti hüübib, moodustab klombid ja tõmbub kuivaks, siis nad arvavad, et see ongi vere tavaline seisund. Sellepärast peavadki metsinimesed punast värvimulda vereklompideks. Sellepärast asendabki nende ettekujutuses punane värvimuld sageli verd.

Me näeme nüüd, kui vähe suutis ja teadis metsinimene. Ta muidugi omamoodi kohanes eluga ühes või teises looduslikus olukorras, ta leiuatas mõningad tööriistad ja õppis neid eeskujulikult käsitsema. Ta õppis tundma loomade harjumusi ja taimede toiteomadusi oma ümbruskonnas. Kuid ikkagi ta oli jõuetu nälja, haiguste, röövloomade kallaletungide ja teiste hädade ees, mis võisid teda igal hetkel tabada. Mida suudab ta teha põua vastu, mis hävitab taimed ja kuivatab looduslikud veekogud? Mida võib ta vastu seada rõugete epideemiale, kui see hakkab tema hõimlasi paremal ja vasakul maha murdma? Kuidas suudab ta võidelda üleujutuste, metsatulekahjude ja teiste stiihiliste õnnetuste vastu? Kas on siis ime, et metsinimene oli täiesti allutatud loodusjõududele ja tundis suurt hirmu nende ees?

KUIDAS TEKKIS RELIGIOON?

Mõned teadlased ja filosoofid, uurides üleloomulikku maailma uskumise sügavaid juuri, püüdsid esitada religiooni algallikana surmahirmu. Kui inimene ei sureks, rääkisid nad, kui ta elaks igavesti, kui ei oleks, tähendab, surma, siis ei oleks ka religiooni. Nad nägid surmas, millele keegi ega miski ei suuda vastu panna, kõigi ja igasuguste religioosete uskumuste peamist allikat.

Juba suur kreeka traagik Sophokles väljendas seda mõtet, öeldes: „Ei ole midagi võimsamat inimesest, ta sõidab üle merede, kaevab üles maad, taltsutab loomi, kaitseb end kuumuse, külma ja vihma vastu, kõige vastu teab ta vahendi, ainult surma eest ei suuda ta põgeneda.“ Ainukeseks pääsemiseks sellest vältimatust surmahirmust olevatki usk surematusesse, sealpoelsesse, hauatagusesse maailma.

Teised teadlased tõendasid, et usu peamiseks allikaks oli hirm mitte surma ees, vaid surnute ees, kelledele omistati võime elada hauatagust elu ja segada end vahele elavate tegevusse.

Oli lõpuks ka niisuguseid teadlasi, kes nägid religiooni peamist allikat selles, et juhm ürgaja metsinimene, mõeldes järele nähtuste põhjuste üle, ei olnud paljudel juhtudel võimeline andma neile nähtustele muud seletust kui religioosset. Metsinimene näiteks ei suutnud selgitada esemete peegeldust vees, varju, unenäo, minestuse tekkimist jne. Need nähtused olevat viinudki inimese oletusele, et peale meie maakera eksisteerib veel mingisugune teine maailm, unenägude, varjude, kehatute kujude maailm, üleloomulike jõudude ja olevuste maailm.

Kui mõned teadlased oletavad, et ürgaja metsinimene oli filosoof, kes murdis pead nähtuste põhjuste üle, siis satuvad nad vastuollu faktidega. Metsinimene, kes arutleb nagu filosoof, — see on Euroopa kabinettides väljamõeldud metsinimene, see on fantastiline kuju, mis on valmis voolitud nagu tänapäeva inimene. Sääraseid metsinimesi ei ole ega ole olnud.

Metsinimene, kes oli haaratud võitlusest olemasolu eest, oli väga madalalt arenenud mõtlemisega inimene, inimene, keda vähe huvitas see, mis asus väljaspool tema viletsa igapäevase elu piire, tema igapäevaste vajaduste raame.

Metsinimene töötas, puhkas, lõbutses, mõtles nii, nagu tema esivanemad, ja väga vähe mõlgutas mõtteid igasuguste „mis-pärast“ üle.

Harjumused, traditsioonid, pärimused, tavad etendasid väga suurt osa ürgaja inimese elus. See, millega metsinimene oli harjunud, see, millega ta oli kohanenud, oli see siis kas loodusnähtus või mingi ühiskondlik korraldus, ei kutsunud temas esile ei järelemõtlemist ega hirmu. Tuhandeid aastaid näiteks panid inimesed arvatavasti tähele, et esemed langevad alla, kuid kellelgi ei tulnud pähe selle üle järele mõelda ja kirjutada seda nähtust mingi üleloomuliku jõu arvele. Jumalate hulgas, keda inimkond lõi oma ajaloo kestel, ei olnud, nagu märkis teravmeelselt üks filosoof, raskuse või raskustungi jumalat.

Metsinimene tavaliselt rahuldus täielikult oma igapäevaste kogemuste ja nende väheste teadmistega, mis ta oli pärinud esivanemalt. Kõik, millega metsinimene oli harjunud, igasugune side esemete või nähtuste vahel, mida haarasid tema viis välismeelt, igasugune tema tajumisele allutatud kahe eseme vastastikune mõju — see kõik ei kutsunud metsinimeses esile mingeid küsimusi.

Üleloomuliku vahelesegamise olemasolu hakkab metsinimene ette kujutama siis, kui ta oma võitluses loodusega põrkab jõudude vastu, mis ähvardavad teda õnnetustega ning millede vastu ta ei ole suuteline tegutsema oma viletsa tehnika ja oma nõrkade teadmiste abil. Kuid just oma äärmise vaimupimeduse tõttu põrkab metsinimene oma igapäevase elu igal sammul kokku õnnetuste ja hädaohtudega, mida ta ei suuda ära hoida ega mõista.

Metsinimene näiteks teab, et röövloom võib tema tükkideks rebida, ja ta tõrjub teda endast eemale oma odade, noolte või bumerangide abil. Ta kardab metsikuid röövloomi, kuid paljudel juhtudel on ta suuteline neid endast eemale tõrjuma. Kui aga tema silmade all sureb inimene ilma igasuguse nähtava põhju-

seta halvatuse tõttu või langeb minestusse, siis puudub tal iga-sugune võimalus mõista nende nähtuste põhjusi ja kõrvaldada neid. Ta teab, et kui koguda metsas juuri, leotada neid ja puruks hõõruda, siis võib nendega kustutada nälga, kuid ta on täiesti võimetu suurendama söödavate taimede arvu oma maa-alal. Ta tunneb inimeste ja loomade häali, kuid ta ei suuda üldse taibata vastukaja tekkimise tõelist põhjust.

Selge unenägu, milles metsinimene nägi sugulast, kes on ära või juba ammu surnud, minestus või haigus, südame- või pulsi-löömine, esemete soojenemine inimese või looma kehaga kokkupuutumisest, kaksikute sündimine või lapse surm jne. — see kõik, samuti nagu ähvardavad loodusnähtused, sundisid metsinimest nägema üleloomuliku maailma vahelesegamist, s.o. arusaamatu, tunnetuse piire ületava maailma, millel on iseäraline võim, mis on suuteline igal ajal ja igasugustel kaugustel nähtamatult, kuuldamatult, tunnetamatult — ühe sõnaga inimesele märkamatu tema ellu vahele segama ja korda saatma palju õnnetusi.

Seda ei põhjustanud mitte see, et metsinimene oli filosoof ja uuris kõigi nähtuste põhjusi või et ta kartis surma, vaid oli tingitud sellest, et metsinimese kogemused olid äärmiselt piiratud, et kõik tema võitlusvahendid loodusega olid väga puudulikud, et ta oli kõigi ähvardavate ja iseäraliste nähtuste ees täiesti abitu.

Mitmesugused metsinimesele ähvardavad ja saladuslikud nähtused nii ümbritsevas looduses kui ka temas endas tekitasid ja tugevdasid looduse ees jõuetu metsinimese teadvuses usku üleloomulikesse jõududesse ja olevustesse.

„Nende mitmesuguste ebaõigete ettekujutuste aluseks loodusest, inimese enda ehitusest, vaimudest, nõiaväega jõududest jne. on suuremas osas ainult nõrk majanduslik arenemine: eelajaloolise perioodi madalal majanduslikul arengul oli oma täiendusena, vahel aga isegi tingimusena ja põhjusena, väärad ettekujutused loodusest.“¹

Engelsi sõnad: „vahel aga isegi tingimusena ja põhjusena“ näitavad, et ta osutas religioossete ettekujutuste tagasiulatuvale mõjule ürgkogukondliku korra ajastu majanduses.

Kõigi nende religioossete fantaasiate (ürgaja mütoloogia) mõju tervikuna võis olla ainult kahjulik. „Igasugune mütoloogia,“ loeme „Sissejuhatuses“ Marxi tööle „Poliitilise ökonomia kriitikast“, „võidab, alistab ja kujundab loodusjõude ette-

¹ F. Engels. Kiri Schmidtile 27. oktoobrist 1890. K. Marx ja F. Engels, Valitud kirjad. Moskva, Gospolitizdat, 1947 (v. k.).

kujutuses ning kujutlusvõime abil ja kaob järelikult koos tõelise valitsemisega nende loodusjõudude üle.¹

Urgaja inimese tehnika oli niivõrd nõrk, tema teadmised elusorganismide ehitusest ja tegevusest, mitmesuguste esemete ja ainete tõelistest omadustest niivõrd tühised, et metsinimesele alati ja kõikjal viirastus ähvardav, täiesti ootamatu saladus. Alati ja kõikjal oli ta valmis märkama nähtamatu, saladusliku üleloomuliku maailma vahelesegamist.

Metsinimese tuhm, arenematu, äärmiselt piiratud mõistus nägi kõikjal, igal sammul tema jaoks vaieldamatut mingisuguste nähtamatute, temast tohutult üle olevate üleloomulike jõudude olemasolu tõendit. Kõik see, mis oli talle tuntud kogemuste ja praktika kaudu, kujutas endast tillukest saarekest keset teadmatuse ääretut ookeani.

Lenini konspektis Ludwig Feuerbachi töö „Loengud religiooni olemusest“ kohta on tsiteeritud selle filosoofi sõnu Lenini märkusega: „Väga heal“ Need kõlavad järgmiselt: „Põhjatu inimjuhmus ja piiritu inimfantaasia jõud; loodusjõud, mis on juhmuse tõttu ilma jäetud oma põhjendusest ja fantaasia tõttu — oma piiridest, on jumalik kõikvõimsus.“²

Need L. Feuerbachi sõnad sobivad ka metsinimese kohta. Mitte omades ettekujutust mitmesuguste loodusnähtuste tõelistest põhjustest, oli ta valmis kirjutama neid „jumaliku kõikvõimsuse“ arvele, milleks tema fantaasia ei tundnud mingeid piire. Kõiki maadeuurijaid ja vaatlejaid hämmastas alati metsinimese ebausklikkuse kõrval tema äärmine kergeusklikkus.

Rääkivad linnud ja metsloomad, soendid (s. o. inimesed, kes on võimelised moonduma loomadeks, ja loomad, kes võivad võtta inimese kuju), kasvult „metsast kõrgemad“ hiiglased ja tillukesed päkapikumehed, kalasabadega naised, mitme peaga maod ja suust leeke välja paiskavad lohed — kõik see muutus pimedate metsinimeste jaoks, kes elavad eraldatult väikesel osal maakerast, kes on jõuetud looduse ees ja kardavad kõike maailmas — kõik see muinasjuttudest ja mängudest ettekujutatu, muutus nende jaoks väljamõeldistest kergesti mingiks täiesti tõenäoliseks, mingiks täiesti võimalikuks, ühtlasi aga mingiks üleloomulikuks, harukordseks, religioosseks fantaasiaks — müüdiks.

Kui Uus-Meremaale toodi esimene hobune, siis langesid pärismaalased algul „suure koera“ ette kummuli, nagu nad

¹ K. Marx, Poliitilise ökonomia kriitikast. Sissejuhatus (1857) (v. k.).

² V. I. Lenin, Filosoofilised vihikud. Gospolitizdat, 1947, lk. 56 (v. k.).

teda nimetasid, hiljem aga hakkasid maadeuurijaid küsimus-
tega tülitama, et kas hobune kasutab magamiseks tekke, kas
ta sööb keedetud köögivilja ja missuguses keeles ta kõneleb.
Kui austraallased esimest korda nägid eurooplasi hobustel,
siis nad algul arvasid, et valgete võõraste hobused on nende
emad. Nad olid harjunud sellega, et nende juures kannavad
inimesi seljas ainult emad, minnes lastega sõjaretkele või toidu
otsingule. Teised metsinimesed, kellede juurde ilmusid valged
esmakordselt mitte ratsa, vaid jalgsi, seljakoormat kandvate
loomade saatel, pidasid viimaseid eurooplaste naisteks. Need
metsinimesed olid harjunud sellega, et neil kogu maja-
kraami kannab endal naine, valgetel aga vedasid bagasi kande-
hobused. Meie maadeuurijat Mikluhho-Maklaid pidasid Uus-
Guinea paapuaad inimeseks kuult.

Kui eurooplased esmakordselt ilmusid Austraaliasse ja
Vaikse ookeani saartele, siis paljud pärismaalased pidasid neid
valge nahavärvi tõttu vaimudeks, kes saabusid hauatagusest
maailmast.

Kõik uus, haruldane kutsus metsinimeste juures esile äre-
vust, üleloomuliku maailma vahelesegamise hirmu, kelle võim-
sus näis neile olevat piiramatu. Oleks naiivne kujutleda endale
asja nii, nagu oleks eelmisel õhtul mittereligiosne metsinimene
ärnanud ühe õnnetu päeva hommikul üleloomuliku maailma
olemasolusse uskuvana. Religiooni tekkimine oli pikaldane
protsess, mis toimus seoses kogu ühiskonna ja kultuuri are-
nemisega.

Selleks, et inimesel tekiks usk üleloomulikkusesse, oli vaja,
et ta oleks võimeline nii või teisiti lahti mõtestama ümbritse-
vaid nähtusi. See võime tekkis inimesel siis, kui teataval mää-
ral arenes tema mõistus. Mõistus aga hakkas inimesel arenema
sel määral, kuivõrd ta, erinevalt loomadest, õppis aktiivselt
mõjutama ja muutma loodust.

„... Papimeelsusel (filosoofiline idealism) on muidugi gno-
seoloogilised (s. o. tunnetamisega seotud. — V. N.) juu-
red, ta ei ole pinnatu, ta on viljatu õis, vastuvaidlematu, kuid
viljatu õis, mis kasvab elaval puul, elaval, viljakal, tõelisel, vä-
geval, kõikvõimsal, objektiivsel, absoluutsel inimtunnetamisel.“¹

Need V. I. Lenini suurepäraseid sõnad on rakendatavad ka
kõigi uskumuste esiema, ürgaja religiooni kohta. Ürgaja reli-
gioon oli mürgine viljatu õis, millel olid ka gnoseoloogilised
juured. Ta kasvas elava ja viljaka inimtunnetuse esimestel

¹ V. I. Lenin, Filosoofilised vihikud. Partizdat, 1936, lk. 328
(v. k.).

ning noortel võsudel, mis tegi oma esimesi, kõige raskemaid samme.

Esimesel pilgul võib see tunduda kummalisena. Kuidas siis nii, võib lugeja imestada, tuleb välja, et religioon, see teaduse vastand, see mõistuse verivaenlane, võis sündida ainult inimesel mõistuse kujunemisega, tema võimega mõtelda mõistete abil. Kui kord religioon on ilma mõistuseta võimatu, tähendab ta ei olegi nii halb? Tähendab temal on mingisugune mõistlik alus?

Rituaalne talitus austraallaste juures.

Kuid imelikku ei ole siin midagi. Inimene, kes arvutada üldse ei oska, ei saa arvutamisel eksida, selleks on arvutamist vaja osata, kas või halvasti. Religioosne ettekujutus, kujutlus fantastilisest, olematust maailmast — see on moonutatud kujutlus maailmast. Kuid iga kujutluse, isegi moonutatud, töötab välja inimõistus. Sellepärast võis kujutlus tekkida ainult teataval mõistuse arenemisastmel. Kuid ta tekkis mitte sellepärast, et mõistuse arenes, vaid sellepärast, et tootlike jõudude arenemistase oli erakordselt madal, et inimteadmiste rakendamise valdkond oli äärmiselt piiratud, et inimese võim looduse üle oli tühine, et ta oli jõuetu võitluses loodusega, ja viimane esines tema jõu mahasurujana ja hirmutajana.

Selleks, et kõige juhmimal, looduse ees kõige jõuetumal metsinimesel tekiks mingisugune kujutlus üleloomulikust maailmast, oli vaja, et tal oleksid mingid teadmised, mingi arusaamine, et eksisteeriks abstraktne mõtlemine — mõistus.

Ja enne religiooni tekkimist oli metsinimene jõuetu võitluses loodusega. Selle jõuetuse alusel tekkis religioon, kuid alles

siis, kui metsinimese elus eraldus väikene praktilise tegevuse valdkond, kus ta oli võimeline tundma end peremeheks.

Sellel väikesel alal oli peremeheks inimene ise, kõik ülejäänud arvas inimene kujuteldava üleloomuliku maailma valdkonda. Ette kujutama üleloomulikku, eraldama loomulikku üleloomulikust, välja mõtlema igasuguseid üleloomuliku maailma mõjutamise viise oli inimene suuteline ainult mõistuse abil, kuid kujutus üleloomulikkusest ise on mitte mõistuse jõu, vaid tema nõrkuse avalduseks. See mõistuse jõuetus juurdus ürgaja metsinimesel aga tema jõuetuse tõttu looduse ees.

Kui vilets ka oli austraallase või bušmani tehnika, kui armetu oli tema vaimne silmaring, kui võrd maha surutud ta oli looduse poolt — kuid tal ikkagi oli algeline ettekujutus mõningaist looduslikest seadusepärastest, teatavast asjade reeglipärasest käigust looduses. Temal kogunesid juba mõningad, olgugi väga katkendilised, ebaselged, moonutatud, kuid ikkagi reaalsed teadmised.

Ta tundis paljude taimede tõelisi omadusi, missuguseid taimi ta söi ja missuguseid tarvitas oma haiguste ravimiseks või oma noolte mürgistamiseks. Ta teadis, et päev ja öö vahetuvad range järjekindlusega. Ta teadis, millal peab saabuma vihmaperiood, teadis taimede ja loomade paljunemise sesoonset iseloomu. Ta teadis, et oda või kaika löök võib tappa inimese jne.

Kõik need teadmised kannavad empiirilist iseloomu, s. o. ürgaja inimene omandas need oma kogemuste protsessis, oma töö- ja elupraktika protsessis. Kuid kogu asi seisab selles, et oma jõuetuse tõttu looduse ees, oma juhmuse tõttu, oma väeti kujutluse tõttu loodusest kajastus metsinimese praktika tema teadvuses vasturääkivalt, kaksipidiselt. Ühelt poolt see kajastus seosetus süsteemis tillukestes, katkendlikes, kuid reaalses teadmistes ja oskuses rakendada neid (ilma selleta olnuks mõeldamatu tema olemasolu ise). Kuid et neid teadmisi oli äärmiselt vähe; siis teiselt poolt kajastus metsinimese praktika fantastilistes, moonutatud kujutlustes üleloomulikust maailmast ja kartuses selle ees.

Olles vajaduste ja nälja poolt tagant tõugatud, võitis inimene samm-sammult endale koha päikese all. Kuid kõikjal, tema praktika igal alal jäi alles see, kus talle paratamatult pidi viirastuma mingi üleloomuliku maailma vahelesegamine.

Ta õppis näiteks leidma ja välja kaevama söödavaid taimi, kuid mitte teades, mispärast neid vahel esineb palju, vahel väga vähe, olles jõuetu tegelikult mõjustama nende paljune-

mist, kirjutas ta selle üleloomuliku maailma tegevuse arvele. Ta leiutas vibu ja nooled, kuid olles jõuetu nende abil kindlustama alalist edu jahil, oli ta valmis kirjutama jahitulemusi üleloomuliku maailma mõjutuse arvele. Ta sattus kobamisi, pimesi mõningaile täiesti reaalseile ravimisviisidele (näiteks massaaž, oksendusravim jne.), kuid mitte teades ei haiguste põhjusi ega oma arstimate tervistava omaduse põhjusi, kirjutas metsinimene nii selle kui teise üleloomulike jõudude vahelesegamise arvele.

Sedamööda, kuidas ürgaja inimene aktiivselt mõjutas loodust, jagunes maailm tema teadvuses kaheks või, nagu öeldakse teaduses, sai dualistliku (ladinakeelsest sõnast „duo“ — kaks) iseloomu. Inimpraktika igal alal oli üks külg, kus inimene midagi teadis ja midagi suutis, ja teine külg, kus avanes ohjeldamatu fantaasia avarus, kus ta nägi üleloomuliku maailma tegutsemist.

Religioon, usk üleloomulikku maailma ei tekkinud äkki, vaid kujunes järk-järgult, paisus koletislikuks ämblikuvõrguks, mis mässis endasse kogu metsinimese igapäevase elu.

Ürgaja religioon

LOODUSE PERSONIFIKATSIOON

LN. TOLSTOI TEOSES „KASAKAD“ on toodud vana jahimees Jeroška, kes oli kunagi osav džigitt, joomar ja laulumees. Jeroška, nagu räägiti vanasti, ei usu ei aevastamise, ei unenäosse ega lindude kädinasse. Igasuguseid lora-jutte hauatagusest elust peab ta „kirikuteenrite“, s. o. religioosete jutlustajate väljamõeldiseks. „Meie kirikuteenrid räägivad, et selle eest (s. o. suhtlemise eest muhameedlaste ja igasuguste teiseusulistega. — V. N.) tuleb ükskord vastust anda. Ma arvan, et kõik see on valskus. Kõik selle mõtlevad kirikuteenrid omast peast välja. Kärvad — kasvab haa peale rohi ja ongi kõik.“

Õige vaistuga inimesena rahva hulgast taipab Jeroška, et religioossed fantaasiad (müüdid) hauatagusest elust on „valskus“, et religioossed tavad ja ettekirjutused on totrus. Kuid Jeroška kujutlustes loodusest on palju mahajäämust, vähiklust ja naiivsust.

Jeroška armastab loodust ja elab lähestikku tema eluga. Talle ei ole midagi häbistavamamat kui jahil „märgist mööda laskmine“. Kuid üldiselt suhtub ta väga hoolikalt igasugusesse elavasse olevusse. „Ärganud, tõstis Jeroška pea ja hakkas tähelepanelikult vaatlema ööliblikaid, kes tiirlesid ümber õõtsuva küünlatule ja kõrvetasid end. „Rumal, rumal!“ hakkas ta rääkima. „Kuhu sa lendad, rumalake, lollike! Miks sa ennast kõrvetad, rumalake, lenda sinna, seal on ruumi küll,“ rääkis ta õrnutsevalt, püüdes oma jämedate sõrmedega liblikat aupaklikult tiibadest tabada ja ära juhtida. „Hävitad enese, aga mul on sinust kahju.“

Jeroška vestleb liblikatega, nagu olevustega, kes on varustatud teadvusega. Jeroška ei tee üldse vahet inimese ja elava looduse vahel ja peab inimest isegi mõnest metsloomast ruma-

lamaks. Sellest annab ilmeka tunnistuse tema vestlus haritud moskvalase Oleniniga, kes on sattunud kasahhi staniitsasse.

Jeroška jutustab Oleninile oma jahist metssigadele. „Tänavu kevadel tuligi selline tore kari, aina mustendab. Ma juba tahtsin lasta. Tema aga rõhatab oma põrsastele: „Lapsed, hädaoht, inimene luurab!“ Ja jooksid nad kõik rabistades mööda põõsaid laiali.“ „Kuidas siis metssiga oma põrsastele öelda sai, et inimene luurab?“ küsis Olenin. „Aga mis sa arvad? Sa arvad, et loom on rumal. Ei, mu sõber, ta on inimestest targem, kuigi teda seaks nimetatakse. Ta teab kõik. Ta on siga, ent ta pole sinust halvem: sinul on niisugune seadus, temal aga teistsugune seadus. Oh — jaa! Rumal on inimene, rumal, rumal on inimene!“

Niisugune vana jahimehe Jeroška arvamus metsloomadest, mis oli kauge mineviku jäänuseks harimatu külaelaniku teadvuses, on üldiselt levinud vähearenenud hõimude hulgas ja tuleneb kogu nende maailmatunnetusest. Metsinimene ei eristanud inimest loodusest, ta ei näinud mingit erinevust inimeste ja loomade vahel. Metsinimene, nähes, kuidas linnud, ussid, putukad ja kalad oskavad muretseda endile toitu, päästa end vaenlaste eest, varju otsida halva ilma eest jne., omistas neile mõistuse, omavahelise suhtlemise omaduse — ühe sõnaga kõik omadused, mida ta avastas inimesel. Kuid vähe sellest: ta omistas neile ka üleloomulikud omadused, minnes iseendale märkamatu Jeroška tüüpi kunstilisest personifikatsioonist üle religioossele.

Tuntud maadeuurijale Nordenskiöldile jutustas tema hea tuttav, indiaanlane Panama maakitsuselt, et tema hõimlased „ei ütle kunagi, et loom muundus inimeseks, sest et loom on looma kujuga inimene.“ Teistele eurooplastele-maadeuurijatele selatasid juba mitte Ameerika, vaid Aafrika pärismaalased niisama tõsiselt, et lövid mitte ainult et mõirgavad, vaid vestlevad ja peavad nõu omavahel. Kui austraallased räägivad, et paljud linnud, näiteks papagoid, naeravad või et kassikull nutab, öökull aga ulub, siis võtavad nad seda sõna tõsiselt mõttes. Kuid vähe sellest. Metsinimesed ei erista inimest mitte ainult elavast maailmast, vaid ka üldse loodusesemetest, kuna nende jaoks ei ole looduses midagi surnut, mitteelavat.

Meie tänapäeva keeltes — nii poetilistes kui ka igapäevastes — on säilinud palju kõneviise, mis meie jaoks on ainult ilusateks piltlikeks väljenditeks (metafoorideks), kuid mis kauge minevikus, meie kaugeate esivanemate juures olid nende ürgaegsete vaadete kajastuseks loodusest ja inimesest.

Kui me loeme või räägime: „öö vaatab tuhandete silmageda“, „päevavalgus kustus“, „päike vajus mägede taha“, „vihm tuleb“, siis me sageli ei aimagi, et neil meie metafooridel oli sõnasõnaline tähendus meie esivanemate juures, kes kujutlesid ööd tuhandesilmalise olevusena, pidasid päikest elavaks kehaks, mis liigub taevavõlvil jne.

„Sõnad „elus“ ja „eluta“ ise, milledega me nüüd tähistame elus- ja eluta looduse esemeid, on kaugest minevikust päritud väljendid. Oli aeg, kus kogu loodus, inimestest kuni kõige väiksema liivaterani näis ürgaja inimestele ühtemoodi elavana ja koos sellega ühtemoodi hingestatuna.

Idaslaavlased, kolme vennasrahva: venelaste, ukrainlaste ja valgevenelaste esivanemad, personifitseerisid näiteks maad, pidades teda mitte ainult elavaks olevuseks, vaid ka emaks. Veel XIX sajandi esimesel poolel oli tuntud vanasõna „Emakene maa — rääkida ei saa!“

Meie kauged esivanemad ei tundnud veel erinevust elus- ja eluta looduse vahel, neile näis kogu loodus ühesuguselt hingestatuna, s. o. asustatuna vaimude ja hingedega.

Igas esemes, olgu elus või elutu oletab metsinimene vaimu või hinge olemasolu, kes on varustatud üleloomulike omaduste ja võimetega.

Tänapäeva usuteadlased, sektandid ja idealistlikud filosoofid räägivad tavaliselt hingest ja vaimust kui miski ilma keha ja kindlaksmääratud kujuta, kui mingi tabamatu, õhulise algest, mis valitseb kaduva mateeria üle ja on võimeline eksisteerima sellest eraldi. Hoopis teisiti kujutab endale hinge ja vaime ürgaja inimene. Kui mitte arvestada võimet muutuda nähtamatuks, siis on nad kõiges väga sarnased sellega, mida metsinimene näeb enda ümber looduses ja ühiskonnas. -Vaime ja hinge peab metsinimene nähtavate esemete ja olevuste nähtamatuiks teisikuiks.

Austraallaste ja tulemaalaste religioonis on meessoost ja naissoost vaime, inimeste ja loomade sarnaseid vaime, tugevaid ja nõrku vaime, kuid kõigil vaimudel on nende madala kultuuriga hõimude ettekujutuse järgi kehad, kõik vaimud sünnivad, söövad, käivad jahil ja isegi surevad.

Nii näiteks jutustab ühe Gaboni hõimu (Aafrikas) usust vaimudesse üks nende hõimlane, kellel õnnestus saada euroopalikku haridust: „Kui seal keegi sureb ilma igasuguse nähtava põhjusega, siis ta laip kindlasti lahatakse. Kuid seda tehakse mitte selleks, et välja selgitada haiguse iseloomu, vaid selleks,

et teada saada, kes hävitas tema hinge või missuguse hinge hävitas ta ise."

Pärismaalased kinnitavad, et igal inimesel on hing, mida nad kujutlevad endile erinevalt. Ühed räägivad, et see on väikene vähisõraga relvastatud, ämbliku-sarnane metsloomake, kes, olles kehast välja võetud ja asetatud lahtisesse paika, püüab kärbseid, kihulasi, moskiitosid ja sääski. Teised räägivad, et see on inetu koletis, vampiir, kes imeb elavate verd. Kolmandad väidavad, et see on tulekera, mis väljub öösiti, et tekitada naabritele kahju.

Vaimude ja hingede vahel ei ole metsinimese ettekujutuses mingit erinevust. Seni kui vaim istuvat mingis esemes, on see neile eseme hingeks. Kui aga see hing esemest väljuvat ja asuvat elama kuskil avaruses, kandudes nähtamatult, tunnetamatult, kuuldamatult ühest kohast teise, muutub see vaimuks.

Kuid isegi algeline austraallaste või bušmanite hingedeusk on nähtavasti juba võrdlemisi hilisema aja nähtus. Neil mahaäänud ühiskondadel on selja taga vähemalt tuhande-aastane äärmiselt aeglane, kuid lakkamatu areng.

Austraallaste, tulemaalaste, bušmanite jt. religioonil, samuti ka ürgaja eurooplaste religioonil jääaja lõpul, kelledest on järele jäänud „täisjoonistatud koopad“, leidub väga huvitavaid iseärasusi. Neis on kogu ettekujutus üleloomulikest jõududest seotud mingite materiaalsete esemetega.

Võib arvata, et religioon tekkis just kõige mitmesugusemate loodusesemetete ja -nähtuste üleloomulike omaduste omistamise teel. Oma vaimupimeduse tõttu, oma „piiritu“ juhmuse tõttu, mis põhines jõuetusele võitluses loodusega, hakkasid meie iidised esivanemad varustama üleloomulike omadustega, s. o. inimese jõudu ja võimeid ületavate võimetega iga-suguseid neile eriti tugevat hirmu sisendavaid nähtusi ja esemeid: loomi, päikest, tuult, vihma, puid, surnuid, verd, hingamist, vastukaja jne. Need esemed ja nähtused personifitseerusid metsinimese kujutluses, said teadvuse ja tahte ning näisid üleloomulike olevustena, palju võimsamana kui inimene ise.

„Loodusjõud,“ ütles Engels, „näivad ürgaja inimesele mingite imedena, salapärasena, masendavana. Teataval astmel, mille läbivad kõik kultuurrahvad, sarnastab ta neid endaga personifitseerimise teel. Just see püüe personifitseerida löi kõikjal jumalaid...“¹

¹ K. Marx ja F. Engels, Teosed, XIV kd., lk. 377 (v. k.).

Pidi mööduma palju aega, enne kui ilmus kujutlus vaimudest ja hingedest, üleloomulikest olevustest, üksikuist loodusnähtustest ja -esemetest. Kuid ka meie tänapäeva keeltes on kuni seni ajani püsinud palju tiheda sideme jälgi hingedeuskumise ja loodusnähtuste vahel. Tulevad ju sõnad „vaim“ ja „hing“ ise sõnast „hingama“. See aga annab tunnistust sellest, et vaim ja hing olid kunagi seotud niisuguse nähtusega, nagu hingamine. Kuna isegi metsinimesed märkasid, et hingamise lakkamisega lõpeb inimese või looma elu, siis nägid nad hingamises üleloomulikku elukandjat, kellele keha on ainult asupaigaks. Vanasti oli tarvilusel väljendus „asub teele varjude riiki“ suremise tähistamiseks. See väljend on säilinud neist kaugetest aegadest, kui hinge samastati varjuga. Niisugused nähtused, nagu hingamine, vari, peegeldus, pulsilöök, olid arvatavasti kinnitanud metsinimese teadvuses usku nähtamatute olevuste olemasolusse, kes tegutsevad ka igas esemes või nähtuses.

Algul hakkas metsinimesele üksikute esemete ja nähtuste, hiljem aga ümbritseva maailma iga eseme ja nähtuse juures, s. o. kogu nähtava, tunnetega tajutava maailma juures, viirastuma teine, üleloomulik maailm. „Loomuliku“, s. o. tavalise, tunnetega tajutava maailma iga ese võis metsinimese jaoks teatavil tingimustel moonduda esemeks, mis on seoses mingite üleloomulike või transtsendentsete jõudude, omaduste ja võimeteaga.

Isegi tänapäeva mahajäänud ühiskondades ei kujuta üleloomulikud olevused endist mingeid kehatuid vaime, kes asuvad kusagil taevaalotuses. Vaim on siin alati seotud kas mingisuguse kalju või puu, kivi või nõiaga, või lõpuks tsereemoniaalsetes maskides tšuringadega, eriliste täisjoonisatud kivist või puust esemetega, milledesse olevat elama asunud surnud inimeste ja loomade vaimud.

Kõige selle üle otsustades hakati vaime ja hingi kujutlema esemetest ja nähtustest, maast, taevast, verest, hingamisest, kujutistest, varjudest jne. eraldi alles võrdlemisi hilja.

Esiialgu nähtavasti paistsid kõik esemed, mis sisendasid ürgaja inimestele kujutluse üleloomulikkusest ja hirmu nende ees, üleloomuliku jõuga varustatud esemetena.

Paljudel metsinimestel oli kombeks surnu jalad purustada või kinni siduda. Seda tehti sellepärast, et surnule endale omistati transtsendentne, üleloomulik võime liikuda ja tulla elavate juurde. Metshärja kujutise torkasid meie koopasivanemad piikide või viskeodadega läbi sellepärast, et

temale omistati üleloomulik võime mõjuda elavatele mets-härgadele.

Esialgul oli kogu maailm, kogu loodus ja inimene ise ürgaja inimese jaoks täidetud arvutute „... meelelis-ülemeeleliste asjadega...“¹, nagu väljendas K. Marx.

Teatavais tingimustes võis iga tunnetatav ese ürgaja inimese jaoks muutuda üleloomulikuks esemeks. Nool oli metsinimese jaoks lihtsalt nool. Kui tal aga õnnestus temale endale ootamatult mingisuguste noolte abil surmata erakordselt palju metslinde, siis omistas ta nimelt neile nooltele üleloomuliku võime.

Kui jõuetu metsinimene ka esialgu oli võitluses loodusega, kuid ikkagi iga uue sugupõlvega tegid tema kogemused ja teadmised, tema võime abstraktseks mõtlemiseks sammu edasi. Oma ühiskondlikus tootmises, praktikas veendus inimene järk-järgult sügavas erinevuses elus- ja eluta looduse vahel, elavate esemete (olevuste) ja esemete vahel, millel puuduvad igasugused elava olevuse tundemärgid. Nagu loomulikus maailmas ta hakkas eraldama üksikuid olevusi, kellel oli oma erinev välimus, nii ka kujuteldavas üleloomulikus maailmas hakkas temale viirastuma üksikuid olevusi, kes oma näiliste üleloomulike võimete eest on tänu võlgu reaalsele esemetele ja nähtustele. Igas „loomulikus“ esemes hakkas metsinimene nägema kehalist, tunnetatavat kesta, millesse võib asuda või milles alati elutseb üleloomulik, tavaliselt inimtajumisele tunnetamatu olevus.

Seega jagunes maailm metsinimese teadvuses kaheks. Igas esemes hakkas ta eraldama tunnetatavat kesta ja selles elutsevat transsendentset olevust. Veri, hingamine, surnu, välk, kivid, mäed, orkaan, igasugused muud esemed ja nähtused, milliseid esialgu peeti mitmesuguste üleloomulike omaduste kandjaks, muutusid nüüd metsinimese kujutluses vaid üleloomulike olevuste eluasemeiks või nende tunnetatavaiks välisavaldusteks.

Tunnetatava maailma esemeist eraldi asuvad üleloomulikud olevused, vaimud ja hinged — see oli juba palju keerukam, rafineeritum personifikatsioon. Kuid see oli ikkagi ürgaja inimesele hirvu ja hämmastust tekitavate mitmesuguste loodusjõudude personifikatsioon, mille oli sünnitanud metsinimese fantaasia. Taevas ja maa, päike ja kuu, vihm ja äike, nälj ja külm, surm ja haigus, orkaan ja veeuputus, metsatulekahju ja röövlomade kallaletung — ühe sõnaga kõik, mis häiris, hir-

¹ K. Marx, Kapital, I kd., lk. 34. Partizdat, 1936 (v. k.).

mutas ja painas metsinimest, personifitseerusid tema kujutluses lugematute vaimude ja hingede näol. Vaimud nagu oleksid varitsenud inimest ja oleksid võimelised meelevaldselt igal hetkel purustama asjade tavalist käiku looduse ja ühiskonna elus.

Eriti tähtsat osa hingedeusu tekkimisel ja tugevnemisel pidid etendama unenäod ja viirastused, millede tõelist olemust juhm metsinimene muidugi ei teadnud. Metsinimene ei näinud erinevust une ja tõelisuse vahel. Vastupidi, see tõsiasi, et magav inimene, lamades liikumatult unes, nägi surnud või äraolevaid sugulasi, elas üle igasuguseid seiklusi, kinnitas ainult metsinimesele seda, et on olemas mingi vaimude ja hingede sealpoolne maailm.

Kui ürginimestel kujunes usk vaimudesse, siis iga unenägu, iga viirastus tõendas nende silmis seda, et hing võib eksisteerida kehast eraldi. On olemas hulgaliselt materjali, mis näitab, et metsinimene peab unenägu tegelikkuseks. On teada juhtumeid, kus metsinimesed karistasid oma naise sellepärast, et nad unes nägid, nagu ei oleks naised neile truud. Iga unenägu peab metsinimene reaalseks juhtumiks või ennustuseks. Sealt on tulnudki usk ennustavasse unenägudesse, mis on ebausklige inimeste juures säilinud kuni meie ajani.

JUMALATE GENEALOGIA

Palju ebameeldivusi tekitasid teoloogidele teaduse avastused ürgaja usundite ja tavade kohta. Need avastused andsid purustava hoobi usuteadlaste ühele kõige armastatumale jumala olemasolu „tõendile.“ Oma katekismustes, s. o. raamatutes, kus on esitatud religiooni põhiteesid, oma jutlustes on nad kinnitanud ja kinnitavad, et inimesed iidsest ajast alati ja kõikjal maakeral uskusid jumalasse, keda nad nimetavad kõrgemaks vaimuks, kes olla lõpmatu, igavene, kõikjal olev, kõikvõimas ja muude täiuslike omadustega. Nad on kinnitanud ja kinnitavad, et jumal, keda nad nimetavad samuti loojaks, päästjaks, ettenägijaks, kõiketeadjaks jne., lõi mitte ainult maailma ja kõik selles eksisteeriva, vaid ilmus ka isiklikult kunagi meie kaugele esivanemate juurde, et avaldada neile oma käsud ja seadused. Ja nüüd korruga selgus, et sadade aastatuhandete jooksul kõik inimesed maakeral ei teadnud ja paljud hõimud ka tänini ei tea midagi niisugusest jumalast.

Selles ei ole midagi kummalist või imestusväärset. „... Inimene loob religioonid,“ ütles Karl Marx, „religioonid ei loo

inimest... Kuid inimene ei ole abstraktne, väljaspool maailma viibiv olevus. Inimene — see on inimeste maailm, riik, ühiskond. See riik, see ühiskond loob religioonid, moonutatud maailmatunnetused, kuna religioonid ise on moonutatud maailm.¹ Fantastiline, s. o. välja mõeldud, kujuteldav, üleloomulik, religioonide maailm on alati ja igal pool olnud reaalse maailma, reaalse inimühiskonna vastupidine, moonutatud peegeldus. Kuid reaalses inimühiskonnas ei olnud ürgühiskonna ajaloo kestel tingimusi, mis võinuks sünnitada kujutluse ainujumalast.

Mida kujutab endast monoteistlike (ainujumala) ja polüteistlike (mitmejumala) usundite fantastiline maailm? See on terve vaimude redel, süsteem, kus igaühele on omistatud oma, eriline spetsialiteet, kus ühtesid vaimusid peetakse teistele, palju tugevamatele alluvaiks ja kus panteoni², s. o. kõigi jumalate komplekti eesotsas seisab kõige tugevam, kõige võimsam jumal, „taevane valitseja“.

Ürgühiskonnas ei olnud ega saanud veel olla taolist ettekujutust üleloomulikust maailmast. Ürgühiskond ei tundnud jagunemist klassidesse, vaesteks ja rikasteks, alluvaiks ja valitsejais.

Oma ühiskondlikud suhted kandis ürginimene üle ka üleloomulike olevuste maailma, vaimude ja hingede maailma. Kui klassiühiskonna religioonides ehitatakse jumalate suhted valitsemisele ja allumisele, siis ürgreligioonides ehitatakse vaimude ja inimeste vahelised suhted üleloomulikule, järelikult näilisele, ainult kujuteldavale sugulusele. Nii nagu hõimus või sugukonnas on kõik omavahel sugulased, täpselt samuti näivad kõik vaimud mingil maa-alal metsinimesele sellel maa-alal elutseva hõimu või sugukonna üleloomulike sugulastena. Alati ja kõikjal nägid ürginimesed üleloomulikku sugulussidet kindla maa-ala elanikkonna ja selle maa-ala jõgede, mägede, taimede, allikate ja üldse kõige vahel, kus inimestele viirastus vaimude olemasolu.

Maadeuurijad märgivad järgmisi huvitavaid fakte. Metsinimesed, kes on sattunud võõrale maa-alale, kardavad mitte ainult selle maa-ala elanikke, vaid ka kohalikke vaime, kes kohaliku hõimu sugulastena võivad olla vaenulikud võõraste vastu. Vastupidi, pöördudes koju, kardavad metsinimesed, et nad toovad endiga kodukohta kaasa võõraid vaime, nendega

¹ K. M a r x ja F. E n g e l s, Teosed, I kd., lk. 399 (v. k.).

² Kreekakeelsetest sõnadest „pan“ — kõik ja „teos“ — jumal.

koos aga haigusi ja õnnetusi. Sellega ongi seletatavad rohkearvulised puhastavad nõidumisteremooniad (suitsutamine, pesemine, läbi tule käimine), mida metsinimesed teostavad enne retke võõrale maale ja kodukohta tagasisaabusel.

Urginimene ei kujutlenud veel vaimude ja hingede maailma alamateks ja ülemateks jaotatuna. Ta uskus ainult võõrastesse ja omadesse, vaenulikesse ja sõbralikesse vaimudesse. On võimatu loendada kõiki vaime, mis igal pool viirastusid metsinimesele maa-alal, kus oli harjunud elama tema hõim paljude sugupõlvede jooksul. Urgreligioonis ei olnud veel mingit süsteemi, mingit vaimude allutamist üksteisele. Alles ühiskonna palju kõrgemal arenemisastmel hakkab religioosne fantaasia sellest vaimude ja hingede hulgast eraldama kõige tugevamaid vaime, jumalaid.

Kui me klassiühiskonna religiooni nimetame mitmejumala ja ainujumala usuks, s. o. polüteistlikuks ja monoteistlikuks, siis ürgreligiooni võiks nimetada mitmevaimu usuks või, tarvitades kreekakeelset sõna, polüdemonismiks („demon“ tähendab kreeka keeles vaim, kas siis hea või halb vaim).

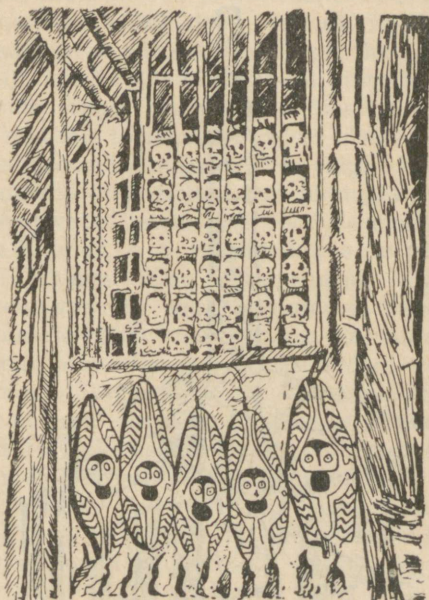
Kuidas siis kujutas ürginimese fantaasia kõiki neid vaime, kes hiljem muutusid jumalateks ja kelledest järelikult algab jumalate genealoogia? Ereda kujutluse annavad meile sellest fantastilised esivanemate vaimud, kes etendasid suurt osa ürgreligioonis.

Urgreligioonis oli üleloomulik maailm fantastiline koopia reaalsest maailmast, kus veresuguluse suhetel oli ürginimeste jaoks suur tähtsus. Esimene, mis huvitas metsinimest inimese sündimisel maailma, kohtumisel hõimlasega võõrast laagrist või asulast, abielu sõlmimisel jne., oli see, missugune koht on sellel inimesel sugukonna või hõimu sugupuus. Sellepärast tundiski ürginimene elavat huvi esivanemate vastu ka pärast seda, kui nad vaimudena võtsid aset temale üleloomulikus maailmas.

Kõik selle, mis ürginimene luges enda jaoks väärtuslikuks ja tähtsaks, kandis ta esivanemate arvele. Esivanemate vaimudes nägi ta maa, oma kodukoha ja kõige sellel elutseva loojaid, hõimu esiisaid ja kogu hõimu kultuuri rajajaid. Metsinimese ettekujutuse järgi tunnevad esivanemate vaimud suurt huvi mitte ainult elavate tegevuse vastu, vaid jätkavad ka oma järglaste sünnitamist. Austraallased näiteks arvavad, et pärast inimese surma asub temas elanud esivanema hing ajutiselt elama mingisse esemesse ja tungib seejärel sellest esemest

mööduva naise üsasse, mistõttu toimubki eostumine. Kristlaste, budhistide jt. tuntud „neitsist sündimine“ osutub seega uuel kujul ümber seatud metslaste usundiks.

Nii metsinimeste kui ka tänapäeva religioonide kõik matmistavad rajanevad soovile valmistada esivanemate vaimudele

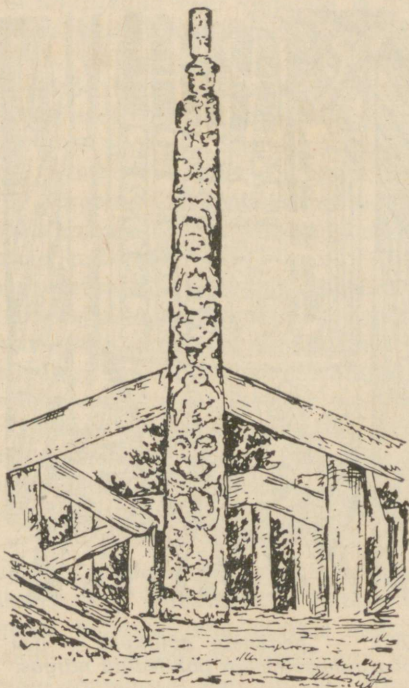

Ark — pealuude hoiukoht — paapuate meestemaja pühitsetud nurgas.

meelehead või hoiduda nende viha ja kättemaksu eest. Sellega seletub ka see, miks ürginimesed kõitsid oma surnud kinni või murdsid neil jalad, miks indiaanlased matsid koos surnud pealikuga maha tema sõjariistad, miks muinasslaavlaste juures toodi sõjamehe haulal ohvriks tema armsaim hobune, samuti see, miks kristlaste juures tehakse surnutele eestpalveid ja loetakse hingepalveid.

Esivanemate vaimude austamine ja usk inimühiskonna üleloomulikkude sugulusse vaimude maailmaga ilmneb selgesti neis uskumustes ja tavades, mis kannavad teaduses totemismi nimetust ja millede jäänused on säilinud kõigis tänapäeva religioonides.

„Totem“ on sõna, mis on teadlaste poolt võetud Põhja-Ameerika odžibve indiaanlaste keelest, kellede juures see otseselt tähendas „tema sugukond“. Totem on omamoodi märk või vapp, millega austraallaste, indiaanlaste ja teiste madala kultuuriga hõimude juures, kus on säilinud ürgkogukondlik kord,

*Totemlike esivanemate kujutustega
samm Põhja-Ameerika indiaanlaste
juures.*

tähistatakse lähedaste, veresugulaste rühma. Totemiteks, s. o. sugukonna nimetusteks on tavaliselt mingisugused loomad, taimed ja isegi elutud esemed. Austraallastel näiteks on totemiteks kangurud, dingokoerad, ploomipuud, rohuseemned, tuled jne.

Kuid ilmnes, et totemid ei ole lihtsalt sugukondade või teiste sugulasrühmade leppemärkidega vapid. Selgus, et metsinimesed, kes kuuluvad ühte või teise totemisse, näiteks kanguru

totemisse või ploomipuu totemisse, arvavad tõsiselt, et nende ühine esivanem oli mingi fantastiline üleloomulik olevus, poolinimene-poolloom või poolinimene-pooltaim. Peale selle selgus, et ühe või teise totemi liikmed samastavad endid nende loomade, taimede või teiste esemetega, mida totem kujutab. Nii nimetasidki indiaanlased ja austraallased endid inimesteks-huntideks, inimesteks-tõukudeks, inimesteks-ploomideks jne. Kui üks maadeuurija küsis Lõuna-Ameerika bororo indiaanihõimu liikmeilt, kes kuuluvad arara (nii nimetatakse üht kohalikku papagoide tõugu) totemisse, et kes nad niisugused on, siis vastasid nad täie tõsidusega: „Meie oleme ararad.“

Nõukogude teadusel õnnestus välja selgitada, milles siin asi peitub. Ürginimene ei eristanud end loodusest, ei teinud mingit olemasolevat vahet inimeste ja loodusesemete vahel. Mingi sugulasrühma liikmed, s. o. inimesed, kes on päritolult seotud kaugema või lähema ühise esivanemaga, kujutavad endile ilma igasuguse vaevata seda esivanemat mingi fantastilise olevusena, inimese-känguruna, inimese-ploomina, inimese-vihmana jne. Kuna metsinimesed ei näe midagi võimatut selles, et inimesed muunduksid loomadeks või taimedeks ja vastupidi, siis näevad nad oma totemliku esivanema järglasi mitte ainult iseendis, vaid ka tõelistes kängurutes, tõelistes dingodes, keda nad peavadki oma üleloomulikeks sugulasteks.

Nagu metsinimene ei kujuta end ette „ilma sugukonnata, ilma hõimuta“, nii ei kujuta ta end ette ka ilma totemita. „Iga inimese seljataga istub totem,“ ütles üks neeger kpelle hõimust.

Seega näisid esivanemate vaimud ürginimesele fantastiliste olevustena, poolinimeste-poolloomadena või poolinimeste-pooltaimadena. Kuid samuti kujutas ta endale ette ka teisi vaime, keda ta fantaasia paigutas elama igasse tema hõimu territooriumil asuvasse kaljusse, allikasse ja puusse.

„Jumal lõi inimese oma kuju ja näo järgi“, nii õpetab „pühakiri“. Tegelikult aga lõi inimene vaimud selle kuju ja näo järgi, mis ta nägi enda ümber, ja enne kõike metsloomade kuju järgi, mis püsis vaimude juures ka pärast nende muutumist jumalateks. Niisugune on tõde, mille on kindlaks teinud teadus.

Oma artiklis „Töölispartei suhtumisest religiooni“ toob V. I. Lenin ladina mõttetera: „Hirm lõi jumalad.“¹ Teaduse uurimused ürgreligiooni kohta näitavad, milline sügav tõde

¹ V. I. Lenin, Teosed, 15. kd., lk. 375 (v. k.).

peitub neis sõnades. Kõik maadeuurijad ja teadlased, kes on otseselt kokku puutunud madala kultuuriga hõimudega maa-
kera mitmesugustes kohtades, veendusid alati, et hirm fan-
tastilise üleloomuliku maailma ees etendab määratu suurt osa
rändjahimeeste igapäevases elus. Metsinimene on kõikjal ja
alati valmis kahtlustama üleloomulike olevuste vahelese-
gamist, kes on võimelised tekitama talle paratamatut
õnnetust.

Kuid see ei tähenda sugugi, et metsinimene on alati hir-
mul ja rõhutud meeolus. Kui tal on palju toitu, kui ta on
terve ning ei tunne mingit hädaohtu, siis on ta lõbus ja
muretu. Kui aga metsinimene kahtlustab hädaohtu üleloomu-
liku maailma poolt, mille olemasolu ja piiratud võimsust ta
kindlalt usub, siis haarab teda ärevus. Sellepärast teebki mets-
inimesele alati muret küsimus, kuidas hoida ja kaitsta
end nägematute üleloomulike jõudude ja olevuste tege-
vuse eest, kes metsinimese arvates varitsevad inimest igal
sammul.

Tänapäevani on meie igapäevases elus säilinud mõnel pool
usk igasugustesse absurdsetesse tunnustesse ja ennetesse,
talismanidesse või amulettidesse, s. o. esemetesse, mis toovat
õnne ja kaitsevat õnnetuse eest. Veel paljud inimesed ka
meil usuvad, et komeedi ilmumine taeva laotusele tähendab
sõda, et kohtamine naisega, kes kannab täis ämbreid, ennustab
õnnetust, et inimesel, kes on väljunud kodust ja pöördub tagasi
mõne unustatud eseme järele, „teekonda ei tule“. Ka meil lei-
dub veel inimesi, kes usuvad, nagu tooks põrandalt leitud kopi-
kas raha juurdekasvu, nagu tooksid elevandikujud õnne, et
ristid, medaljonid, talismanid, teatud värvi paelad hoiavad
eemale haigusi. Metsinimene oli muidugi mõista veelgi ebausku-
likum: ta ei teinud ühtegi sammu ilma sümbolite ja talismani-
deta.

Igas esemes, igas inimeses võib ta teatud asjaoludel kaht-
lustada mingit üleloomulikku omadust, millega naljatada ei
või. Kui metsinimesel oli hea jahiõnn, või vastupidi, väga
halb õnn, kui kaasvestleja juba väga teraselt vaatles teda, kui
naised eriti ägedalt omavahel tülitsetsid, kui ühes perekonnas
sündisid kaksikud — see kõik toimus metsinimese arvates
mitte iseenesest. Iga metsinimest hämmastama panev nähtus
sunnib teda hädaohtu aimama, see kõik näib talle üleloomu-
liku maailma vahelesegamise märgina, signaalina ja ennusta-
jana. Kõik uus, ebatavaline, kummaline, teistest väga erinev,
haruldane juhtum, kohtamine ennenägemata loomaga, selgesti

meelde jäänud unenägu — ühe sõnaga kõik, mis hämmastab metsinimese tähelepanu, omandab tema silmis ennustava tähenduse.

See kõik ennustab talle mingit, enamasti ebameeldivat üllatust nägematute, kuid võimsate üleloomulike olevuste poolt, kelledest metsinimese ettekujutuse järgi kubiseb kogu ümbritsev maailm.

Kuid tarvitseb metsinimesel ainult sattuda mingile „märgile“, tarvitseb ainult aimata, et teda ähvardab hädaoht üleloomuliku maailma poolt, kui ta viivitamata laseb käiku terve vahendite arsenalil, mis tema arvates võivad hoida ning kaitsta õnnetuse eest.

Neiks vahenditeks on igasugused talismanid ja amuletid, s. o. esemed, mis olevat võimelised tooma õnne ja kaitsema õnnetuse eest, mitmesugused nõiasõnad — erilised sõnad, millel olevat üleloomulikule maailmale mõjuvõim. On täiesti võimatu loendada kõiki metsinimese talismane, tseremooniaid ja nõiasõnu.

Igal metsinimesel on mingi talisman, millest ta kunagi ei lahku. Minnes kas jahile või kaevates maad, lastes uut paati vette või ehitades uut okstest onni, inimene kas haigestus või sündis imik, või tahtis vaenlane kätte maksta — ühe sõnaga kõigil elujuhtumitel eksisteerivad metsinimeste juures amuletid ja nõiasõnad, tavad ja mitmesugused tseremooniad.

Tavadeks olid kujunenud ka rohkearvulised keelud, mis pidid takistama metsinimest üleloomulikku maailma vihastamast, ärritamast ja solvamast ning seega enda peale tõmbamast hädaohtu ja õnnetust, näiteks surma, haigust, ebaõnnestumist toidu otsinguil jne. Need metsinimese keelud või, nagu neid teaduses nimetatakse, tabud (selle sõnaga tähistasid Vaikse ookeani saarte päriselanikud kõike keelatud, pühitsetut), ei põhine tervel mõistusel ega nähtustevaheliste sidemete reaalsete põhjuste teadmisel, vaid usul fantastiliste üleloomulike sidemete olemasolusse esemete ja nähtuste vahel.

Keelud võivad olla mitmesugused. Kui me ütleme: „Ära pane kätt tulle“, siis see on keeld, mis põhineb tervel mõistusel, kogemustel. Kui me anname nõu: „Ära joo keetmata vett“, siis see on keeld, mis põhineb haigestumiste põhjuste teaduslikul tunnetamisel. Kui aga austraalia naisel keelatakse kuulata „vaimude hääle“ (s.o. pühitsetud võristi) kõla, et ta ei haigestuks, kui indiaani sõjamehel keelatakse süüa siili liha, et mitte muutuda araks, kui enamiku metsinimeste juures keelatakse naistel surmaähvardusega teatud perioodil puudutada relvi ja üldse

meeste varustust, et mitte rüvetada neid jne. jne. — siis see kõik on tabu. Need on keelud, millel ei ole mingisugust mõistlikku põhjendust. Võiks täita terved köited loendamatute tabudega, mis eksisteerivad mitmesuguste metsinimeste juures.

Igal religioonil on oma kultus, oma jumalateenistus. Suhtumisel üleloomulikku maailma kirjutab iga religioon ette kindlaks määratud toimingud (neid nimetatakse tavadeks, rituaalideks). Me näeme, et ka ürgreligioonil oli oma kultus, oma rituaal. Metsinimeste tavades etendas peamist osa maagia, mida teisiti nimetatakse ka nõidumiseks, võlumiseks, loitsimiseks. Maagia on ühenduses usuga sellesse, et esemete või toimingute vahel eksisteerivad üleloomulikud sidemed, mis tulevad ilmsiks automaatselt, sunni viisil, sõltumata inimesest. Metsinimese ettekujutuse järgi tegutseb maagiline jõud häireteta, kui ta ainult ei puutu kokku teise, palju võimsama maagilise jõuga.

Võiks tuua sõna tõsisel mõttel tuhandeid näiteid mitmesuguste mahajäänud rahvaste igapäevasest elust, mis näitavad, kui kummalised ja absurdsed on nõialummutused ja nõiasõnad, mis põhinevad esemete- ja toimingute-vaheliste maagiliste sidemete uskumisel. Metsinimene on valmis nägema üleloomulikke sidemeid kõigi esemete ja toimingute vahel, millel on omavahel kas või kõige väiksemgi sarnasus või ainult riivavad üksteist.

Kui indiaanlane valmistab jahuga segatud rasvast oma vaenlase kujutise ja seejärel põletab selle ära, siis on ta veendunud, et nuku ja sellega sarnaneva inimese vahel on olemas maagiline side ning et nuku ärapõletamine toob hukatust sellega sarnanevale inimesele.

Kui teises maailmas ääres elutsevad jaavalased valmistavad vaenlast kujutava nuku vahast, selle vaenlase küünte jäänustest ja süljest, et seejärel sooritada nuku kallal igasuguseid hävitavaid operatsioone nagu torkimist, kõrvetamist jne., siis tegutsevad nad samasugusel maagilisel viisil, nende arvates veel palju tõhusamini: neil on ju võim mitte ainult vaenlasega sarnaneva kuju üle, vaid neil on ka osakene vaenlasele kuuluvast, näiteks tema sülg ja küünte jäänused.

Kõigi põlduharivate rahvaste ja hõimude juures eksisteerinud viljarikkuse nõidumistavad olid rajatud samadele põhimõtetele. Ühtede hõimude juures pidi külvi alustama rase naine, teiste juures anti talle proovida esimest vilja, kolmandate juures läksid mees ja naine oma maatükile ja veeretasiid endid mööda maad jne.; kõik need kombid põhinesid usul, et naise sigivuse ja maa viljakuse vahel on maagiline side.

Metsinimene oli veendunud, et maagilist toimingut võib teostada kõige erinevamal viisil ning et üleloomulikke omadusi võib üle kanda ühelt esemelt teisele kõige kummalisemate võtetega. Otsene puudutamine, ärasöömine, pilk, puhumine, sõnad ja laulmine, kujutis, miimiline jäljendamine, pantomiimiline tants, isegi mõte — see kõik võib olla nõiduvate, maagiliste jõudude ja omaduste juhendajaks.

Urgühiskonnas ei kujutanud isiksus endast veel spetsiaalset, teiste hõimlaste hulgast eraldatavat isikupärasust. Pole imestada, et ka metsinimeste religioonis ei olnud üleloomulikel olevustel, vaimudel ja hingedel veel teatud rangelt määratletud individuaalset kuju, vaatamata hõimlaste hulgas algavale kihinemisele.

Teatavil tingimustel võis nende usus omistada ükskõik missugusele esemele või ükskõik missugusele nähtusele üleloomulikku, maagilist seost mingisuguse teise eseme või nähtusega.

Meile näib absurdsusena näiteks see, et metsinimese jaoks oli mingi kummalist vormi kivi pühaduseks. Metsinimesele ei olnud selles aga midagi absurdset. Kui tema kätte sattus kivi, millel oli mingi juurvilja kuju, siis oli sellest küllalt, et näha maagilist sidet selle kivi ja teatud juurvilja vahel. Meile näib absurdsusena, et mõned metsinimesed ei hakanud haavataaamise puhul esmajoones ravima haavatut, vaid asusid teostama nõidumisoperatsioone pärismaalast haavanud noole kallal. Pärismaalastele on see aga täiesti loomulik, sest nad eeldavad noole ja haava vahel nõiduvate, maagiliste sidemete olemasolu.

Melaneesia (Mustade saarte) pärismaalaste juures on olemas väljendus „mana“, mis tähistab igasuguseid üleloomulikke jõude. See sõna on kindlaks kujunenud ka teaduses, tähistades kujuteldavaid üleloomulikke jõude, mis on võimelised maagiliselt mõjustama kogu ümbruskonda.

Metsinimese jaoks on iga ese, iga toiming ühel või teisel määral varustatud „managa“. Metsinimene on veendunud, et iga ese, iga nähtus on kas ise selle või teise tegevuse poolt põhjustatud olekus või on niisuguse tegevuse signaaliks, endeks, taastulekuks. Siit ka usk „kurja silma“, nõidumistavadesse, esemetesse, siit nōiasõnad ja ennustused, siit ka hirm kõige uue, ebahariliku ees.

Mõningatele esemetele omistavad metsinimesed eriti tugeva „mana“. Rasva, verd ja ookrit peetakse näiteks eriti tugevateks maagilisteks vahendideks, sest et need olevat hingedele

toiduks. Mõningatele looma kehaosadele omistatakse samuti eriline jõud (näiteks leopardi luudele, kotka tiibadele jne.).

Ürgreligioonis etendasid maagiatavad domineerivat osa. Metsinimesed mitte niivõrd palusid fetišeid ja vaime, tõid neile meelega ja anusid neilt armu, kuivõrd nõidusid, loitsisid ja lasksid käiku igasuguseid lummutisi ja talismane.

Kuid ka tänapäeva religioon on läbi imunud igasuguste maagia jäänustega, mis on säilinud tänapäeva eluviisis.

Paljudes Euroopa maades näiteks eksisteerib tänini ebausik, et nabanööri, emakoogi ja vastsündinu saatuse vahel on olemas maagiline side. Sellepärast maetakse nabanöör hoolikalt salajasse kohta, et imik oleks elus ja terve. Euroopas leidub senini inimesi, kes usuvad, et vastsündinu saatuse on seotud tema sünniga üheaegselt istutatud puu saatusega, et inimese jälgedesse torgatud naelad võivad põhjustada haavu tema jalgadele.

Itaalias on meie ajani säilinud usk kurja silмага inimeste, nn. džettatoride olemasolusse, kes kannavad tumedaid prille. Paljud inimesed kardavad arvu kolmteist kui pahaendelist või esmaspäeva kui „rasket päeva“. Paljud inimesed hoiduvad teisega kohtumisest jahile minekul jne. Aga usk pühakujäänustesse, pühitsetud veesse, tükikesesse „imettegevast ristist“, mida vaimulikud valmistavad rohkel arvul, „jumalaema pisaratesse“, millega kunagi palverändurid petsid ebausklikke talupoegi, — see kõik on muudetult seesama usk maagilisesse „manasse“ ja ühesse või teisesse fetišisse.

Klassiühiskonnas omandas suhtumine kujuteldavasse üleloomulikku maailma teise iseloomu.

Siin peegeldab usklikke suhtumine jumalasse suhteid valitsevate klasside ja ekspluateeritavate rahvahulkade vahel. Samuti nagu vaesusest ja õigusetusest maha surutud rahvahulgad on sunnitud painutama selga „selle maailma vägevate“ ees, nii painutavad endid usklikud alandlikult jumalate ja vaimude ees, paluvad neilt pisarsilmi abi ning lõmitavad alandlikult nende ees. Tänapäeva usklikud pöörduvad üleloomulike olevuste poole rohkem palvuste ja palvetega kui nõiasõnadega.

Kas kunagi meie külades praktiseeritud ikoonide tassimise komme tulekahjukohale ei ole maagia, kas usklikke poolt sooritatav risti ettelöömine ehmatuse puhul või rongile astumisel, riskantse ettevõtte puhul jne. ei ole maagiline akt? Säärastes tavades aga, nagu palvused koos veepühitsemisega põua korral, elavad kõrvuti nii maagilised kui ka armu paluvad elemendid. Palvetustes palub papp vihma, viiruki suitsetamisega viirukipannilt teeb ta meelega üleloomulikule maailmale, „pühit-

setud veega" piserdamine peab aga automaatselt mõjuma ja selle üleloomulikud omadused peavad päästma külvid hukkamisest. Laste ristimisel palutakse jumalat kaitsta neid „luurava silma eest“, s.o. kurja silma eest. Ka siin on seega armu paluvad elemendid läbi põimunud maagiliste elementidega.

Kui ürgusu maagiliste, nõidumistavade eesmärgiks oli sundida üleloomulikke jõude tegutsema inimesele soovitavas suunas, siis nende viha ja kättemaksu eest pidid kaitsma mitmesugused religioossed keelud, mis teaduses kannavad nimetust tabu.

Meile on juba teada, et tabu ehk religioosse keelu iseloomustavaks tunnuseks on see, et ta ei rajane terve mõistuse nõuetele, vaid asjade ja nähtuste vahelistele ettekujutatavaile fantastilistele, maagilistele sidemetele.

Kogu ürginimese elu oli aheldatud säärase tabudega. Oma totemi liha on tabu, meheleminemine või naisevõtmine totemi piirides on tabu, vanakestele määratud teatava osa jahisaagi söömine on tabu, surnute nimede meenutamine on tabu jne. Uhtegi sammu ürginimese elus ei astunud ilma tabuta: okstest onni ehitamine, jahileminek, lapsesündimine, kohtumine võõraste inimestega, õnnetusjuhtumid — kogu metsinimese igapäevane elu oli täis tabusid.

Paljud neist metsinimeste tabudest on säilinud ka tänapäeva religioonides. Valguse süütamise keeld laupäeval juutide juures, paastuvastase toidu söömise keeld paastu ajal kristlaste juures, sealih ja ilma soomusteta kalade tarvitamise keeld juutide juures, viina tarvitamise keeld muhameedlaste juures, lehmaliha söömise keeld hindude juures — see kõik on tabu, mille tänapäeva religioonid on pärinud kaugetest, eelajaloolistest aegadest ja millel ei ole rohkem mõtet kui ürgreligiooni tabul.

Eriti rohkearvuliselt oli metsinimestel tabusid, mis puudutasid lapsi ja naisi. See on seletatav sellega, et ürgühiskonnas vaatasid metsinimesed lastele ja naistele kui olevustele, keda üleloomulikud jõud eriti ohustavad ja kes vajavad seetõttu eriti rohkesti kaitseabinõusid. Väga palju tabusid oli seotud samuti menstruatsiooniga, kuna igasugust verd peeti üleloomulike omaduste kandjaks. Hiljem, kui naine muudeti klassiühiskonnas perekonna ja ühiskonna orjaks, kasutas religioon metsinimeste tabusid naiste säärase orjaliku olukorra õnnistamiseks ja niisuguse vaatekoha sisendamiseks, et naine on madalam, mitte täisväärtuslik, „roojane“ ja patune olend.

Kõigis tänapäeva religioonides omistatakse eriline tähtsus niinimetatud sakramentidele. Pappide kinnituse järgi on sakra-

ment selline toiming või tava, mis võimaldab usklikel salaja, neile märkamatul viisil osa saada jumalate üleloomulikust jõust ehk niinimetatud „taevalikust õnnistusest“. Me juba teame, et usk taevalikku õndsusse ehk, nagu seda teaduses nimetatakse, üleloomuliku maailma „manasse“ tekkis ürgühiskonnas metsinimese jõuetuse tõttu looduse ees.

Noorte pühitsemine austraallaste juures.

Iga usklik teab, et õigeusu kiriku seitsmest sakramendist peetakse kõige olulisemaks ristimist ja armulaul käimist. Kuid kas paljudel usklikel on teada, et ristiusk on need sakramendid pärinud ürgaja metsinimese religioonist?

Viimase viiekümne aasta jooksul on teadus kogunud rohkesti maaterjali metsinimeste religioossete totemlike tseremooniade kohta, s. o. tseremooniade kohta, mis on seotud totemlike

esivanemate austamisega. Taolisi tõendeid on olemas ka indiaanlaste, paljude neegri- ja teiste madala kultuuriga hõimude totemlike tseremooniate kohta.

Metsinimeste totemlike tavade hulgas on esikohal noorte pühitsemine ja totemi maitsmine. Need tseremooniad kestavad mõnikord terve nädala ja on ümbritsetud suure pidulikusega.

Esimene tseremoonia on kohustuslik igale noormehele tema suguküpsuse saabumisel. Et saada hõimu täieõiguslikuks liikmeks, tuleb tal läbi teha terve rida, teinekord väga karme katseid. Ta on sunnitud veetma terveid kuid üksinduses, paastuma, taluma piinarikkaid operatsioone, nagu ümberlõikamine, tulel suitsutamine, üles riputamine, nõeltega torkimine jne. Totemi vanemad viivad ta salajasesse kohta, kuhu naistele ja lastele on juurdepääs keelatud. Siin sooritatakse tema kallal mitmesuguseid kombetalitusi, mis peavad pühitsetavale sisendama, et ta nüüdsest peale alustab uut elu, nagu oleks ta surnud ja uuesti sündinud. Talle antakse teine nimi, mida tuleb mitte-pühitsetute eest hoida saladuses. Talle näidatakse kätte tšuringa — kivi või puuklots, milles olevat elutsenud tema esivanema hing, enne kui ta asus temasse. Talle õpetatakse tantse, milledes tuleb jäljendada selle looma liigutusi, kes on pühitse-tava totem.

Kõiki kombetalitusi saadab hümnide laulmine, mis on päritud iidsetest aegadest. Nende hümnide sõnad on enamikus kõigile täiesti arusaamatud, kuid neile omistatakse imettegev jõud. Platsil, kus toimub pühitsemine, sumisevad ja undavad lakkamatult võristid ehk sireenid, nagu teadlased nimetavad pikergusi naastukeksi pikkade nõõride otsas, mida tseremooniail tavaliselt vibutavad totemite vanemad. Naistele ja lastele sisendatakse, et see on esivanemate hääl, mille kuulamine on rangelt keelatud. * Sellepärast tormavad mittepühitsetud alati minema, kuuldes seda pühitsetud kõla. Paljude hõimude juures katavad vanakesed ja pühitsetavad endi keha pühitsemise ajaks erilise tätoveeringuga ja ehivad endid pühitsetud maskidega, mis kujutavad totemlikke esivanemaid. Metsinimeste silmis ei ole see lihtne maskeraad ega tühine ehtimine. Pühitsetavaile sisendatakse, et lauldes iidseid hümnid, saanud uue nime, puudutades pühitsetud tšuringat ja tõmmanud endale pähe maski, ühinevad nad oma üleloomulike esivanematega, saavad neilt „õnnistust“ ja ajutiselt isegi samastuvad nendega.

Mitte vähem ülendav on ka totemite maitsmise tava. Austa-rallaste juures moodustab see iga päev sooritatavaist nõia-

intuitsiooni tseremooniaist peamise osa. See tseremoonia on määratud selleks, et nõidumise teel ergutada loomade ja taimede paljunemist, sundides totemlike esivanemate hingi väljuma kaljudest ja teistest peidukohtadest ning asuma emasloomade üsasse või mullapinnasesse, et taassündida uutes loomades ja taimedes.

Seda tseremooniat sooritatakse Austraalia arunta hõimu kängurutotemi liikmete juures järgmiselt.

Uhe koopa juures, väikese allika lähedal on varjatud plats, kus kõiki kaljumügaraid, kõiki kive ja puid peetakse totemlike vaimude varjupaikadeks, kes iidsetel aegadel olevat sigitanud loomad-kängurud ja inimesed känguru totemist. Koopas eneses säilitatakse totemi tšuringat. Kindlaksmääratud ajal tulevad totemi liikmed vanakeste juhtimisel platsile. Värvitud kehad punase värvimullaga, mida peetakse esivanema-känguru hüübinud vereks ja millele seepärast omistatakse üleloomulikud omadused, ning joonud allikast pühitsetud vett, mida kunagi olevat joonud ka esivanem-känguru, hakkavad tseremooniast osavõtjad pool lauldes ette kandma muistendeid, milledes ülistatakse esivanemate üleloomulikke kangelastegusid. Seejärel tõusevad mõned mehed kaljudele, mis kuulu järgi olevat hingede peamiseks eluasemeks, avavad endil kivist noaga käe tõmbsoone ja niisutavad oma verega kive. Pärast muude kombetalituste sooritamist lähevad totemi noored liikmed jahile ja, püüdnud kinni känguru, toovad saagi oma pühitsetud platsile. Tavalisel ajal ei tohi nad süüa känguru liha, sest totemi liikmetel on keelatud süüa seda looma või taime, mis on nende totemiks. Kuid üks kord aastas, kirjeldatud tseremoonia ajal, on nad kohustatud maitsema veidi känguru liha. Alles pärast seda lubatakse teistel hõimu liikmetel sel päeval süüa oma totemi liha. Nii esivanemate-kängurute hingede asukoha niisutamisele verega kui ka rituaalsele kombetalitusele, s. o. religioosse tavana sooritatavale totemi söömisele vaatavad metsinimesed kui „sakramendile“, kui känguru-totemi liikmete osasaamisele üleloomulike esivanemate õnnistusest, kelle hinged elavat ka tõelistes kängurutes ja känguru-inimestes.

Sinna, säärasesse pimeduse ja juhmuse ürgmetsa viivadki meid kristluse, juutluse jne. tähtsamate uskumuste ja kombetalituste lätted. Siit on tulnudki „ristimine“, mis teatavasti peab kujutama inimese uputamist ja „uuesti sündimist“, sisendades usklikele, et inimene uuesti „sünnib Kristuses“, „kujuneb Kristuses“ ja saab osa taevariigi õndsusest. Siit on tekki-

nudki ümberlõikamine ja kombetalitused, mis on seoses suguküpsusega kristlaste, juutide ja muhameedlaste juures, siit on tulnudki usk hingede rändamisesse mitte ainult muistsete egiptlaste, vaid ka tänapäeva budhistide ja mitmesuguste lahkusulistest juures. Siit lõpuks pärinebki paljude usklike kujutus, nagu oleks mõningate esemete nagu ikoonide, staatuate, ristide, riisade jne. kultus, samuti nagu austraallaste tšuringade, paapuate maskide ja teiste fetišite kultus mingi üleloomuliku õndsuse reservuaariks.

Seega on ürgreligioonis olemas palju elemente, mida me muudetud kujul leiame ka tänapäeva religioonides. Seal on olemas nii usk üleloomulike jõudude ja olevuste salajasesse sealpoolsesse maailma kui ka religioossed tseremooniad, tavad ja keelud, s. o. see, mida nimetatakse kultuseks. Seal on olemas ka nii templite alged tšuringade säilituskohtade ja pühitsetud platside näol kui ka „pühitsetud“ esemed, mis olla vaimude asukohad. Hiljem muutusid need ikoonideks, kirikulipudeks jt. Kuid me ei leia seal veel kirikuid kui erilisi usklike organisatsioone.

Sõna „kirik“ on meil tarvitusel tavaliselt kahes tähenduses. Me nimetame kirikuks nii kristlaste pühakoda, erinevalt juutide sünagoogist, muhameedlaste mošeest, hindude pagoodist jne., me nimetame „kirikuks“ samuti usklike mingi usutunnistuse erilist, üksikut organisatsiooni, eesotsas vaimulikkonna ehk „kleerusega“. Kui kirikud-templid algelisel kujul olid olemas juba ürginimeste juures mitmesuguste pühade kohtade näol, siis erilisi kirikuid seal veel ei olnud.

Iseenesest mõista ei olnud ürgühiskonnas kirikuid kui erilisi usklike organisatsioone, ei olnud jagunemist „ilmalikeks“ ja „vaimulikeks“, ei olnud preestreid ega pappe. Seal võtab ühiskonna iga liige võrdselt teistega osa igasugustest nõidumistseremooniast, sooritab võrdselt teistega mitmesuguseid tavasid, mida harjumused on ette kirjutanud iga elujuhtumi jaoks. Kuid juba metsinimeste juures eralduvad inimesed, keda võib täie õigusega nimetada preestrite ja pappide kaugeteks eelkäijateks. Need on inimesed, kes on oma hõimlaste juures tuntud spetsialistidena nõidumise alal ja kelledele omistatakse selletõttu eriline õndsus. Neid nimetatakse erinevalt: nõiad, šamaanid, posijad jne.

Nõidadele ja šamaanidele omistatakse üleloomulikud omadused, mis ületavad tavaliste inimeste omadusi. Ürgühiskonnas on igaüks iseenesest ühel või teisel määral nõid. „Kurja silmaga kaeda“, „nõidumiskahju“ teha võib metsinimese kujut-

luse järgi iga inimene. Vaimude maailmaga ühinema on suuteline iga inimene, pannud endale ette maski totemliku tantsu ajaks. Kuid nõide-spetsialiste peetakse selles osas võrreldamatult tugevamaks kui harilikke inimesi. „Kurja silmaga“ nõidadele omistatakse eriline vastupandamatu võime, šamaane peetakse võimelisteks igal ajal sidet looma üleloomuliku maailmaga, muundama end ükskõik missuguseks esemeks, kaela saatma iga haigust jne.

Et mõista seda, miks ürgühiskonnas mõningad inimesed esinevad nõidade, šamaanide ja posijate osas, tuleb silmas pidada, et metsinimesele sisendab eriti tugevat hirmu iga kehaline defekt, iga vaimne ebanormaalsus. Meelemärkuseta olekule, hullumeelsuse hoole, täiesti joobnud olekule ja isegi lihtsalt tugevale vihale, kui inimene hakkab raevukalt kisendama ja žestikuleerima, vaatavad metsinimesed kui seisukorrale, milles inimene astub ühendusse sealpoolse maailmaga. Taoliste nähtuste tõelistest põhjustest, peaaegu, närvisüsteemi ja mitmesuguste näärmete osast inimese organismis, ei teadnud metsinimesed muidugi mõista mitte midagi. Ja isegi kultuurinimestele sai palju sellel alal teatavaks alles üsna hiljuti. Kõigil juhtudel, kus me näeme hingelist häiret, — kui inimene, olles eskaasis või äärmiselt ärritatud, hakkas lausuma segaseid sõnu, või haigusehoo ajal hakkas krampides väanlema, suu vahus jne. — kõigis niisugustes juhtudes näevad metsinimesed vaimude mõju, kes nagu tungiksid inimesesse või vallutavad ta.

Kuni seni ajani on meie keeles säilinud sõnu, milledest ei ole raske eraldada taoliste absurdsete kujutluste jälgi. Me näiteks räägime ka praegu „enesesse süvenemisest“. Me nimetame enesesse süvenemiseks seisukorda, kui inimene on täielikult haaratud mingisugustest mõtetest ja meeleoludest. Siin pole tegemist mingite ükskõik missuguste vaimude ja üleloomulike jõududega. Kuid oli aeg, kus inimesed tõsiselt uskusid, et inimest võib „kinni hoida“ temas elunev vaim.

Me jõuame siin nende absurdsete, kuid väga visa hingega vaadete allikale, mis on tekitanud inimkonnale loendamatu kahju. Vastavalt neile vaadetele olid epilepsia (langetõbi), hüsteerika, närvilikkus, nõdrameelsus, hullumeelsus jne. kõik „pühitsetud haigused“.

On teada, et nõiad kutsuvad kunstlikul teel — igasuguste jookide, mürkide ja tantsude abil — iseendi ja teiste juures esile ekstaasi, äärmise vaimustuse, hirmu jne. Mahajäänud ühiskondades ei toimu ükski religioosne tseremoonia ilma tantsudeta, mis vahel viivad osavõtjad meeletu erutuseni.

Šamaanidel ei toimu ükski ravimisseanss, ennustamine jne. ilma tantsude, keerlemiste ja tamburiinide metsiku muusikata. Mõned šamaanid viivad endid täieliku hullustuseni, millal inimene kaotab valutunde, mõiste ajast ja ruumist, millal inimene nii-öelda „māratseb“. Nõiad ja šamaanid peavad taolist olukorda parimaks üleloomuliku maailmaga ühinemise viisiks: nende hinged nagu tõuseksid sel ajal vaimude maailma.

Tänapäeva usufanaatikud aga oma „usukommete“, „pimedate liturgiate“ ja teiste orgiatega on nõidade ja šamaanide otsesed järglased.

Võttes oma tegevuses tarvitusele igasuguseid rohttaimi ja juurikaid, igasuguseid arstimeid ja nõiarohte, jõudsid nõiad mõnikord kobamisi ka täiesti ratsionaalsete arstimisvahenditeni. Rea sajanidite jooksul suutsid nõiad ja posijad praktiliselt avastada rea vahendeid, mis mõjusid uinutavalt, joobnustavalt, valu vaigistavalt jne. Nad töötasid kobamisi välja paljud lihtsamad ravivõtted, nagu näiteks massaaž, s. o. kehal liikmete painduvamaks tegemine ja hõõrumine, vee tarvitamine, rasvaga hõõrumine, okaste ja kivikeste väljavõtmine haavast, aadrilaskmine, mõningaist toitudest hoidumine. Sellest perioodist on kultuurne inimkond pärinud paljud ravivahendid ja -võtted. Näiteks on küllalt, kui märkida, et kiinapuu koore tervistava mõju palaviku puhul on kindlaks teinud indiaanlased ja neilt sai euroopa arstiteadus niisuguse võimsa vahendi võitluses malaariaga, nagu kiniin.

Muidugi mõista pandi nende võtete ja vahendite toime nende maagiliste omaduste, üleloomulike põhjuste arvele, samuti nagu vaimude tegevusega seletati niisuguseid nähtusi, nagu oksendamine, kramp, tugev palavik, paised jne.

Unenäod, halvatus, varjusurma, minestuse juhtumid jne. tugevdasid metsinimestes usku vaimudesse. Samuti tugevdas nõidade, lausujate ja šamaanide meditsiiniline, raviv tegevus usku inimeste olemasolusse, kes seisavad eriti lähedal üleloomulikule maailmale. Metsinimesed omistavad nõidadele, lausujatele ja šamaanidele oskuse ning võime astuda sidemisse vaimudega, samuti maagiliste võtete ja vahendite tundmise, milliseid ei tunne tavalised inimesed.

Tänapäeva religioonid tõrjuvad igati tagasi nõidasid. Sõnad „nõid“, „sorts“, „tuuslar“ on teoloogide mõjutusel omandanud nüüd isegi sõimusõna tähenduse. Kuulutasid ju papid need inimesed, kes jätkasid vanade nõidumisvõtete rakendamist, mis erinevad kristluse, juutluse ja teiste hilisemate religioonide tavadest, „pahade vaimudega“ läbikäimises olevaiks. Keskajal

põletasid papid ja mungad sadu ning tuhandeid inimesi tule-riitadel, keda süüdistati nõidumises, suhtlemises saatanaga. Tegelikult aga on tänapäeva teoloogid ja lausujad ehk nõiad lihased vennad, sest neil on ühised esivanemad — metsinimeste nõiad või šamaanid.

Ürgreligioon ei tundnud üldse veel üleloomuliku maailma jaotamist „puhtateks“ ja „roojasteks“ jõududeks. Uhtesid ja samu vaime peeti võimelisteks põhjustama head ja halba. Uhtedele ja samadele nõidadele omistati võime tekitada „nõiduskahju“ ja aidata inimesi hädas. „Roojased“, „patused“ jne. on juba hilisemates religioonides ilmunud mõisted. Tunduvalt hiljem jaotasid palju keerukamad religioonid vaimude maailma jumalate või taevariigiks ja kurjade, põrgujõudude riigiks. Esimesesse kanti jumalad, inglid, pühakud, teisesse — demonid, sortsid, kuradid, nõiad jt. Alles hiljem kuulutati ühed kombetalitused pühitsetuiks, teised aga kuratlikeks, kurikavalaiks ja hukatuslikeks. Ürginimese jaoks oli pühitsetud kõik see, mis oli kirjutatud üleloomuliku jõu, „mana“ arvele. Metsinimesele oli „roojasuseks“, „patuks“ igasuguse tabu rikkumine, igasugune olukord, kus inimest, metsinimese arvates, ohustab hädaoht nähtamatu, kuid ähvardava maailma poolt.

Me võisime siin jutustada ainult väikese osa sellest, mis teadusel on nüüd teada ürgreligioonist.

Kuid isegi sellest vähesest, mis siin on jutustatud, nähtub, et tsiviliseeritud rahvaste religioonid, kui palju nad ka erineksid ürguskumustest, kannavad endis ettekujutuste, uskumuste, tavade ja kommete koormat, mis tekkisid juba meie eelajalooliste esivanemate juures, kui nad seisis samal arenemisastmel nagu austraallased, tulemaalased ja teised metsinimesed.

Kui me nimetame religiooni metsinimeste päranduseks, siis ei ole selles järelikult midagi liialdatud.

„Järelikult ei tule ühiskonna vaimse elu kujunemise allikat, ühiskondlike ideede, ühiskondlike teooriate, poliitiliste vaadete ja poliitiliste asutuste tekkimise allikat otsida ideedes, teooriates, vaadetes ja poliitilistes asutustes enestes, vaid ühiskonna materiaalse elu tingimustes, ühiskonna olemises, mille peegelduseks on need ideed, teooriad, vaated jne.“¹ Religioosete ideede ja tavade muutuste allikat leitakse samuti inimeste materiaalse elu tingimuste, ühiskonna olemise muutustes.

Vilets ja armetu oli ürginimese kultuur. Tema vaimupimedus ja juhmus olid piiratud. Eriti tugevaks piduriks progressi teel

¹ J. Stalin, Leninismi küsimusi. Tallinn, 1952, lk. 512.

ürgühiskonnas oli religioon, mis aheldas kogu inimese elu kõige absurdsemate tavadega ja sisendas paanilist hirmu kõige uue, võõra ning tundmatu ees. Uurijad väidavad üksmeelselt, et madala kultuuriga hõimud mitte ainult kulutavad väga palju aega ja jõudu mitmesugustele keerukatele religioossetele tsereemoniatele ja tavadele, vaid suhtuvad ka ebauskliku hirmuga igasse tehnilisse ja igapäevast elu haaravasse uuendusse. Nad kardavad alati, „kui aga midagi ei juhtuks“, nagu tooks see või teine uuendus pahandusi üleloomuliku maailma poolt. Toome näiteks kas või kajaanid Indoneesias, kes kaua keeldusid raiumast puid metallkirvestega kartusest vihastada puuvaime. Ka ürgühiskonnas oli religioon, mis asendas tegelikku võitlust loodusega mõttetu nõidumisega ja õnnistas ning toetas oma aja ära elanud esiisade minevikku, inimkonnale takistuseks loodusjõudude alistamise eest peetavas võitluses.

Kuid ka ürgühiskonnas ei seisnud elu paigal. Äärmiselt aeglaselt, läbi uskumatute raskuste, võites tuimust, tardumust ja seisakut, arenes inimkultuur, nihkus sajandist sajandisse, aastatuhandest aastatuhandesse edasi.

Inimeste tööriistad muutusid täielikemaks ja mitmekesisemaks. Tekkiv põllundus ja karjandus tõrjusid tagaplaanile taimede korjamise ja jahinduse, mis olid peamisteks toidumuretsemise viisideks metsinimeste juures. Laevanduse arenemine võimaldas inimestel tundma õppida uusi, seni asustamata maalalasi. Inimesed õppisid valmistama kõige erinevama kujulisi savinõusid. Kivi, luu ja sarv, mis oli väga habras materjal, asendati järk-järgult metallist (algul värvilistest metallidest, hiljem aga rauast) tööriistade ja tarbeesemetega. Pikkamööda, kuid järjekindlalt kasvasid inimeste teadmised botaanika, zoologia ja meditsiini valdkonnas, toidu valmistamise ja säilitamise alal. Muidugi mõista kandsid need teadmised veel juhuslikku ning puudulikku iseloomu. Teadust veel ei eksisteerinud. Kuid põlluharijate, karjakasvatajate ja käsitöölise praktilised kogemused olid tohutult ulatuslikumad kui metsinimestel.

Inimese töö muutus palju viljakamaks. Inimesed ei elanud enam nagu varem, piirdudes ainult ühe päeva vajadustega. Neil tekkisid juba alalised tagavarad. Nad hakkasid elama enam-vähem paikselt ja ehitama vastupidavaid, kauemaks elamiseks kohandatud elamuid. Inimene omandas ikka suurema võimu looduse üle, muutes teda ja kohandades „maa ande“ oma vajadusteks.

Metsluse periood inimkonna ajaloos asendus barbaarsuse perioodiga.

Barbaritel säilis veel ürgkogukondlik kord. Nad jätkasid elamist hõimudena, kuid juba võrratult suurearvulisemates kui metsinimesed. Kui metsinimeste hõimudes oli mõnisada inimest, siis barbarite hõimud haarasid tuhandeid inimesi. Hulkuri eluviisi asemel oli neil kas paikne või rändeluviis. Nad elasid sugukondadena, kuid need sugukonnad olid suurearvulisemad kui metsinimestel, neis sugukondades hakkasid ilmema iseseisvad perekonnad oma eraldatud majapidamistega. Kui varem üksik perekond ei olnud suuteline toitma end sugukondlikust kollektiivist eraldi, siis nüüd, tööviljakuse kasvuga, oli perekond suuteline majandama end iseseisvalt. Sai võimalikuks eratootmine, mille alusel tekkis eraomandus. Ürgühiskond veel säilis, kuid ta elas üle tugevaid muutusi.

Põllunduse ja karjanduse arenemisega, loomade tarvituselevõtmisega vedudel ja põllunduses, igasuguste käsitöönduste ja tööstuste ilmumisega hakkas inimene tootma rohkem, kui ta vajas enda toitmiseks. Inimestel tekkisid leiva, karja jne. alalised tagavarad. Sellel arenemisastmel tekkis võimalus inimese ekspluateerimiseks teise inimese poolt. Metsinimene ei saanud sundida teist töötama enda kasuks, sest jahinduse, kalapüügi ja taimede korjamisega inimene vaevalt toitis ennast. Põllunduse ja karjanduse arenemisega hakkasid inimesed tootma rohkem kui nad otseselt tarvitasid. Sellepärast varem vangid tapeti, et ei oleks vaja toota rohkemprodukte kui toitumiseks tarvitati. Nüüd hakati sõjas vangivõetud vaenlasi muutma orjadeks, keda sunniti töötama võitjate heaks.

Sõjad omandasid teise iseloomu. Ka varem tuli inimestel omavahel sõdida. Kuid metsinimeste juures olid sõjad harva esinevad nähtused. Nad ei pakkunud nende jaoks erilist huvi. Maad jätkus tavaliselt kõigile. Röövida polnud üldise vaesuse juures naabritelt midagi.

Alaliste tagavarade ja paiksete asulate tekkimisega, rikkuse kasvuga, karja, vilja ja muude varade kuhjumisega olukord muutus. Nüüd oli tulus ka vange kasutada orjadena ja ekspluateerida kui töölikarja. Sellepärast muutusidki röövellikud ja vallutussõjad barbarite juures sagedasteks nähtusteks.

See kõik muutis järsult naiste olukorra sugukondlikus kogukonnas. Mees — karjapidaja, põlluharija, käsitöeline ja sõjamees — omandas juhtiva positsiooni ühiskondlikus ja perekondlikus elus. Ürgaja sugukondlik kogukond muutus patriarhaalsest patriarhaalseks. Sugukonna peaks sai nüüd patriarh. Sugulust ja põlvnemist hakati nüüd arvestama mitte ema vaid isa järgi.

Sellest ajast algas naiste orjastamine ühiskondlikus ja igapäevases elus.

Tehnika ja tööviljakuse kasvuga, rikkuste kogumisega üksikute perekondade kätte sai võimalikuks majandada iseseisvalt ja ekspluateerida nii oma suguvendi kui ka sõdades vallutatud orje. Hõimust ja sugukonnast hakkasid eralduma perekonnad, kes elasid juba lahus, kinnistades endile elamuid, orje ja muid varandusi. Ürgkogukonnas algas jagunemine rikkasteks ja vaesteks perekondadeks, tekkis inimese ekspluateerimine teise inimese poolt orjuse näol. Seal aga, kus tekib ekspluateerimine, seal, kus ühtedel inimestel tuleb töötada teiste heaks, seal tekivad klassid ja klassivõitlus. Inimene ei taha hakata vabatahtlikult painutama selga teise heaks, toitma teda oma higi ja verega. Ekspluataatorid — rikkad, orjapidajad — võisid ainult jõuga maha suruda ekspluateeritavate orjade vastupanu ja sundida neid töötama endi heaks. Niisuguseks jõuks, kui ühiskondlikud vastuolud muutusid lepitamatuiks, oligi riik.

„Riik on,“ V. I. Lenini sõnade järgi, „masin ühe klassi rõhumiseks teise poolt, masin, et hoida teisi, alistatud klasse ühe klassi võimuses.“¹ Barbaarsuse periood asendub tsivilisatsiooni perioodiga. Tsiviliseeritud ühiskonnas asenduvad endised sugukondlikud hõimud riiklike, „kodanike“ ühendustega, kus erinevatesse klassidesse kuuluvad kodanikud on üksteisega valitsemise ja allumise suhetes eksp'luataatorite ja ekspluateeritavate ehk rõhujate ja rõhutute vahel.

See protsess kestis aastatuhandeid, arenes erinevate rahvaste juures ebaühtlaselt, mõnedes mahajäänud ühiskondades ei ole see aga veel tänini lõppenud.

Inimese võimu kasv looduse üle, tema saavutused tehnika alal, muudatused inimeste ühiskondlikus elus ei võinud jääda kajastumata ka inimeste mõtlemises, nende ideoloogias, nende vaadetes loodusele ja inimesele.

Inimese silmaring laienes, inimene muutus mitte ainult teadlikumaks, vaid ka võimsamaks. Ei tule unustada, et just barbaarsuse perioodi kuuluvad paljud suured avastused ja leiutised inimkultuuri ajaloos. Nimelt sel perioodil juba valisid inimesed kogu taimemaailmast välja enamiku meile tuntud kultuurtaimi (rukis, kaer, nisu, oder, riis, mais, tubakas, lina jne.). Just sel perioodil taltsutas inimene peaaegu kõik meile tuntud koduloomad (hobune, suured ja väikesed sarvloomad, laama jne.). See kõik oli äärmiselt raske ülesanne, mis nõudis põlluharijailt ja karjakasvatajailt kannatlikkust, leidlikkust, plaani-

¹ V. I. Lenin, Riigist. Tallinn, 1947, lk. 12.

kindlust ja distsipliini. Sellesse perioodi kuulub ka laevanduse arenemine. Inimesed hakkasid suurtel laevadel sõitma palju kaugemale kui varem ebakindlatel ühest puutüvest õnestatud paatidel.

Üksikute ühiskondade vahel tekkisid tihedad suhted, sest inimestel oli juba vahetusesemeid. Vahetus võttis järk-järgult alalise iseloomu. Tihedad suhted ja alaline vahetus rikastasid inimeste kogemusi ning kutsusid esile arvutuse arenemise ja kirjavara alged. Inimesed olid nüüd juba vähem haaratud elatise otsingust. Käsitöö arenemisega õppis inimene kätte paljud operatsioonid nende ainete juures, mida talle andis loodus, samuti süvenes nende ainete tõeliste omaduste tundmine. See kõik tõstis barbari kõrgemale metsinimesest.

Inimene mitte ainult et omandas rohkem oskusi abstraktseks mõtlemiseks, vaid hakkas ka selgesti eraldama end ühiskonnas kui isiksus, ühiskond aga eraldub loodusest. Inimene ei sula enam ühte kogu hõimlaste massiga, ta õpib tõmbama teravaid piire inimeste ja muu looduse (loomade, taimede jne.) vahele.

Ühiskonna kihinemine ja inimõistuse kasv väljendusid eelkõige selles, et „loomuliku“ valdkond laienes, üleloomuliku valdkond aga kitsenes. On olemas mõttetera: „Kui teadus astub sammu edasi, siis religioon astub sammu tagasi.“ Kui inimene hakkas rohkem teadma, rohkem mõistma, rohkem ette nägema, rohkem ja aktiivsemalt mõjutama loodust, siis muutus juba see valdkond piiratumaks, kus inimene nägi üleloomulike jõudude vahelesegamist ja värises nende ees.

Varem ei teinud inimene sammugi ilma religioonita, ilma maagiliste tavade ja nõiasõnadeta, sest et ta mitte kuskil ega mitte milleski ei tundnud mingit kindlust. Nüüd neil juhtudel, kui inimene oli võimeline praktiliselt arvestama oma tegevuse, oma töö tulemusi, näiteks maja ehitamisel, tööriistade valmistamisel, toidu keetmisel, otsis ta võrdlemisi vähe abi maagikast. Kui inimene näiteks avastab, et vari ilmub neil juhtudel, kui läbipaistmatu ese varjab ära valgusallika, siis lakkab ta nägemast selles üleloomulikku nähtust.

Kujuteldavate üleloomulike jõudude ja olevuste maailm, religiooni maailm, lakkas kokku sulamast inimese ettekujutuses argipäeva maailmaga, igapäevase eluga. Inimene hakkas teravamini eraldama „loomulikku“, s. o. valdkonda, kus ta võis toime tulla omaenda jõududega, kus ta teadis ja suutis, valdkonnast, kus kõik osutus talle saladuseks, kus ta tundis end jõuetuna, s. o. üleloomuliku valdkonnast. Muutusid ka inimeste ettekujutused üleloomulikkusest.

Varem omistasid inimesed erilisi vaime igale kaljule, igale ojal, puule, lillele, pilvekesele, igale tuulekesele. Veel enam, nad olid valmis nägema erilist hinge peaaegu igas esemes, isegi igas eseme või inimkeha osas. Nüüd muutus kujutlus vaimudest üldisemaks. Iga üksiku puu vaimu asemel ilmus üks vaim kõigi puude jaoks, metsavaim. Iga üksiku viljapea vaimu asemel ilmus üldine viljavaim, leivavilja-vaim. Terve parve vaimude asemel iga üksiku tuule jaoks, tugeva ja nõrga, hommikuti ja õhtuti puhuva, tormiseid laineid või liiva üles keerutava jne. tuule jaoks ilmus tuultejumal.

Ka nüüd kujutles inimene vaime endaga sarnanevate olevustena, kuid iseennast hakkas ta nüüd kujutlema teisiti kui varem. Mida enam edasi, seda rohkem eraldab inimene end loodusest, seda selgemalt eraldub isiksus, indiviid ühiskonnas. Kuidas see aga kajastus religioonis?

Nii nagu inimene varustas vaimud teadvuse, tahte ja kõigi inimesele omaste joontega, nii hakkas ta neid ka väliselt üha enam kujutama inimesesarnastena või, nagu ütleb teadus, antropomorfsetena (kreeka keele sõnadest: „antropos“ — inimene ja „morfos“ — kuju, vorm).

Nüüd juba lakkasid looduse vaimud ja esivanemate vaimud sarnanemast üksteisega, nad omandasid nagu inimesedki, mitte ainult individuaalse väliskuju, vaid ka individuaalse iseloomu. Ka vaime hakati kujutlema, nii nagu seda on inimesed, ühtesid kavalate ja kättemaksujanulistena, teisi tugevate ja suuremeelsetena, kolmandaid kurjade ja kergesti ärrituvaina jne.

Religioonis leidis oma kajastuse ka kogu ühiskonna süvenev kihistumine. Vaime mitte ainult hakati jaotama kõrgeteks ja madalateks, vaid nüüd oli igal perekonnal, igal sugukonnal oma perekonna või sugukonna vaimud. Nii nagu ühiskonnas nüüd juba mitte kõik perekonnad ja sugukonnad ei omanud ühesugust seisundit, nii ka vaimude maailmas ei olnud kõigil esivanemate vaimudel ühesugune tähtsus.

Kõigi esivanemate vaimude ja „manade“ hulgast tõstab barbarite religioon kõrgemale esivanemate juhi ja tema sugukonna vaimud. Igapäevases elus, isiklikes ja perekondlikes toimingutes pöörduvad barbarid abi saamiseks omaenda hõimlaste vaimude poole. Kuna neid nüüd hakati kujutlema inimeste välimusega, siis ka pöördutakse nende poole kui inimeste poole, neid palutakse, neile antakse meelega, neid mõjutatakse mitte ainult maagiliste võtetega, vaid ka enese

vastu heatahtlikuks tegemisega, s. o. palvete, annetuste ja ohvritoomistega.

Jaggi neeger näiteks, asudes kaugele teekonnale, toob oma isa või vanaisa kalmule pudeli õlut ja kuke. Asetanud oma kingid kalmule, pöördub ta esivanema poole järgmise palvega: „Palun sind, ära vihasta minu peale ja aita mind, kui ma olen teel. Ja ka maal, kuhu ma lähen, ära jäta mind maha ja ole mu lähedal. Lepi kokku oma sugulastega, kes viibivad koos sinuga mullas, et mul läheks teel kõik nagu kord ja kohus.”

Inimese ohvrikstoomine indiaanlaste juures.

Pärast seda arvestab jaggi neeger seda, et tema esivanemate, tema mana hinged loovad tema ümber kindla valve: ühed kaitsevad teda kallaletungide eest eestpoolt, teised — kallaletungide eest tagant, kolmandad — küljelöökid eest.

Kuid juhtudel, mis puudutavad kogu ühiskonda, kogu hõimu või rahvast, ei loe barbarid perekonna või sugukonna esivanemate poole pöördumist küllaldaseks. Põua ja nälja juhtudel ning teistel üldrahvalikel õnnetustel, samuti põllutööde algul, teise kohta ümberasumisel jne. peetakse tarvilikuks kõrgemate ning kõige võimsamate vaimude, nimelt hõimu juhi esivanemate poole pöördumist.

Seda pöördumist korraldatakse muidugi pidulikumalt, saadetakse rohkearvulisemate palvetega, rikkalikumate ohvriannetustega kui tavaliste perekonna ja sugukonna vaimude poole pöördumisel. Kõige kindlamaks vahendajaks nende võimsai-

mate vaimude ja inimeste vahel peetakse juhti ennast, kes sageli saab hõimu peapreestriks. Sellepärast ongi läbikäimine juhtidega tavaliselt ümbritsetud paljude rangete keeldudega. Barbarite juures omistatakse tavaliselt kõigele, mis lähtub juhilt, maagilised omadused. On teada hõime, kellede juures on surmaahvardusega keelatud vaadata juhile, puudutada tema esemeid, astuda tema varjule jne. On teada palju näiteid, kus juhi süljele, tema toidujäätmetele jne. omistatakse tervistav või, vastupidi, surmav nõiajõud.

Ka looduse vaimude hulgas toimus samasugune jaotamine kõrgemateks ja madalamateks, rohkem ja vähem võimsateks vaimudeks. On endastmõistetav, et kõrgemateks vaimudeks said nende stiihiate, s. o. loodusnähtuste vaimud, mis sisendasid eriti tugevat hirmu, milledele omistati eriti suur tähtsus inimeste majanduslikus ja ühiskondlikus elus. Barbaritel arenesid põllundus ja karjandus. Barbarite heaolu olenes peamiselt viljasaagist ja noorkarja hulgast. Nad ei suutnud märgata, misugust osa etendavad kogu nende majanduslikus elus maapind, päike, atmosfäärilised nähtused. Sellepärast olidki maa, taimestik, päikese, müristamise ja välgu, taeva jne. vaimud mitmesuguste põlluharijate ja karjakasvatajate rahvaste juures kõige iidsemateks ning kõrgemateks vaimudeks.

Eri rahvaste juures kandsid need vaimud erinevat nimetust ja omasid eri kohta teiste loodusvaimude hulgas. Kuid kõige mitmekesisuse juures barbarite loodusjumalate nimedes ja välimuses avastame me kõikjal ilma igasuguse raskuseta ookeanide ja aastatuhandetega üksteisest eraldatud barbaarsete rahvaste religioonides sugulusjooni. Muistsete slaavlaste Perunis, muistsete soomlaste Ukkos, muistsete germaanlaste Thoris, muistsete kreeklaste Zeusis, muistsete roomlaste Jupiteris, muistsete peruulaste Katekiles, muistsete hindude Indras jne. tunneme me, vaatamata nende nimede ja väliskuju erinevustele, ilma raskuseta ära äikese inimesetaolise personifikatsiooni piksejumala näol. Erinevate hõimude juures sulasid need või teised loodusjumalad kokku hõimu esivanemate vaimudega, kuna üksikud hõimud tihtilugu nimetasid endid uhkusega „päikese lasteks“, „taeva lasteks“ jne.

Mitte asjata on barbaarsus saanud meie igapäevases keeles julmuse, ohjeldamatu jõhkruuse, verejanu ja usupimeduse tähistajaks. Eri hõimude ja rahvaste vahelistel suhetel oli mõnikord veelgi julmem iseloom kui metsinimeste juures. Barbaarsuse perioodil muutusid sõjad igapäevasteks nähtusteks hõimude ja rahvastevahelistes suhetes. Ei olnud säärast julmust ega

säärast ebainimlikku piinamist, mida barbarid poleks rakendanud vaenlaste suhtes.

Julmuse, verejanu ja ebainimlikkuse pitselit kandis ka barbarite religioon. Võtame näiteks kas või ohvritoomised barbarite juures. Need muutusid veelgi julmemaiks ja verejanulis-

Polüneesia sõjajumal.

temaks kui metsinimeste juures. Ohver pidi nüüd tähistama mitte ainult maagilist tegevust, vaid ka jumalate meelitamist, heatahtlikuks muutmist. Sellepärast omistati suurt tähtsust ohvri väärtusele. Barbaarsete ohverdamiste ajalugu kujutab endast üht kõige verisemat lehekülge religiooni ajaloos.

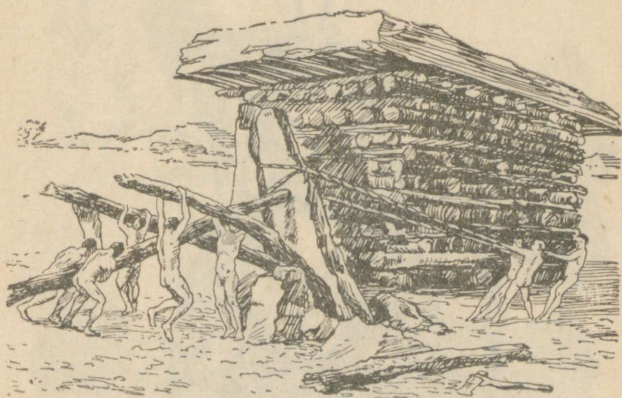
Barbarid ei rahuldunud enam metsinimeste tseremoniapakkadega. Nad hakkasid püstitama oma jumalate jaoks oma moodi pühamuid. Neisse pühamutesse ilmusid loendamatu vanade kultuse esemete kõrval, mis olid pärit metsluse perioodist, ka uued, inimesesarnaste kujutiste (ebajumalate) näol, milliseid peeti jumalate ajutisteks või alalisteks asukohtadeks.

Barbaarsete religioonidega on seotud niinimetatud megaliitehitused — suurtest kiviplaatidest ehitused. Seal on menhirid — vertikaalselt asetatud sigarikujulised kivid, seal on ka dolmenid — laua või

majakese taoliselt kokku pandud kivid, seal on samuti kromlehid — ringikujuliselt kokku pandud kivid. Need olid juba kas pühamud ja templid või mälestusmärgid ja hauakambrid muidugi mõista juhtide ja rikaste sugukondade ning perekondade esindajate jaoks.

Me näeme seega, et juba ürgkogukondliku korra juures toimus vaimude maailmas samasugune kihinemine, nagu algas inimühiskonnas. Üleloomulike jõudude ja olevuste ebamää-

rasest ning vormitust massist hakkas inimene eraldama mõningaid tugevamaid ja võimsamaid vaime. Need hakkasid omandama inimesetaolisi tunnuseid. Neid varustati individuaalsete väliskujudega, isiklike nimedega, individuaalsete iseloomuomadustega. Neile hakati omistama võimu kõigi looduse tähelepanuväärivate valdkondade ja rohkearvuliste teisejärguliste vaimude üle. Need on juba jumalad, kes erinevate barbarsete hõimude juures kannavad eri nimetust, kuid kelledele

Dolmeni ehitamine.

kõikjal samal kultuuriastmel omistatakse ühesugused funktsioonid. Uhtedel hõimudel on neid jumalaid rohkem, teistel vähem, kuid ürgühiskonnas ei ole kusagil isegi vihjet kujutlusele mingist ühest jumalast. Kogu oma kirevuse ja mitmekesisuse juures olid barbarite jumalad ühtemoodi inimeste üle valitsevate loodusjõudude ja ürgkogukondliku korra lagunemisel tekkinud ühiskondliku rõhumise fantastilisteks peegeldusteks. Nii näiteks osutus sõjajumal Vaikse ookeani saareelanike — polüneeslaste — juures juba mitte loodusliku rõhumise kehastuseks, vaid kehastas barbarite sugukondade ja hõimude vaheliste veriste kokkupõrgete õudusi, millised kokkupõrked sagesid ürgkogukondliku korra lagunemisega.

Preestrid luiskavad mitte ainult siis, kui nad räägivad, et usk üleloomulikku on inimesel sünnipärane, vaid ka siis, kui nad kinnitavad, et inimesed iidsest ajast, nende ilmumisel maakerale kummardasid erinevate nimetuste all ainujumalat. Rääkimata juba metsinimeste ja barbarite religioonidest, on

ainujumalus tundmatu rõhuvale enamikule isegi kõige tsiviliseeritumate rahvaste religioonidele. Kirevate, erinimeliste ja erisooliste jumalate tagant, keda me kohtame klassiühiskonna religioonides, ilmuvad selgesti nähtavale looduse jumalad ja esivanemate vaimud, keda on loonud metsinimeste ja barbarite fantaasia.

„Suur inka“ valitseja rüüs
(maketi järgi).

„Läbi kreeka sugukonna ilmub selgesti nähtavale metsinimene . . .“¹ Need Marxi sõnad käivad ka jumalate genealoogia kohta. Läbi muistsete kreeklaste, hindude, juutide jne. jumalate paistavad selgesti nende metsikute ja barbaarsete esivanemate jumalad.

Kui religioon pidurdas ürgühiskonnas inimkonna progressi, teaduse ja tehnika arenemist, igapäevase elu ümberkorraldamist jne., siis ühiskonna lagunemisega klassideks omandab ta

¹ K. Marx ja F. Engels, Teosed, XVI kd., I osa, lk. 80 (v. k.).

peale selle ekspluataatorliku iseloomu. Ta saab ekspluataatorite ja rõhujate käes rahvahulkade uimastamise, rumalaks tegemise, vaimse laostamise vahendiks. Selle oma osa klassiühiskonnas on religioon säilitanud meie päevini.

Kõige vanemateks klassiühiskondadeks, mis meile on teada ainult meieni jõudnud kirjalike allikate kaudu, on Muinas-Ida riigid.

*„Must“ preester toob ohvriks orje
(atsteegi joonise järgi).*

Muinas-Ida rahvastelt on tänapäeva inimkond pärinud rea selliseid kultuurisaavutusi, ilma milleta oleks mõeldamatu ka inimkonna progress ise. On küllalt, kui meenutada kas või järgmisi fakte: matemaatika, kalender päikeseaastaga, ratas ja vanker, loomade tarvituselevõtmine vedudel, purje- ja sõudelaevade ehitamine, tellistest valmistamine ja palju teisi saavutusi tehnika ja meditsiini alal ning toiduainete ümbertöötamisel, ja lõpuks niisugune igasuguse progressi esmajärguline tegur, nagu tähestikuline kiri — kõigi nende kodumaa on Muinas-Ida.

Kuid koos kultuurisaavutustega, mis koguti Muinas-Ida paljuhõimuliste ning erikeelsete talupoegade, käsitööliste ja orjade paljude põlvkondade sajanditepikkuse töö ja loendamata kannatuste hinnaga, saime me päranduseks ka täna-

päeva religioonide — selle reaktsiooni ja rõhumise jälgi relva — põhilised elemendid.

Mida kujutasid endast Muinas-Ida riigid oma rahvarohkete linnade ja grandioosete niisutuskanalitega, suurte paleede ja templitega, rikkalike raamatukogude ja arhiividega, kus säilitati kümneid tuhandeid kiilkirjadega tabeleid või papüüruseid?

Need olid orjanduslikud despootiad, mis kujutasid endast nagu ühiskonna püramiide. Allpool olid orjade ja rõhutud talupoegade-maaharijate massid, nende ekspluateerimisel ja röövellike sõdadega püsis administratiiv- ja sõjaväe-aparaat eesotsas valitsejate-despootidega, kellel oli piiramatu võim ja kes olid ühtlasi kõrgemad preestrid või isegi esildasid endid jumalatena, „suure inka“ sugukonnast, kes oli inkade despootia valitseja Lõuna-Ameerikas.

Selles ekspluateerimise ja rõhumise süsteemis, mida kujutasid endast Muinas-Ida riigid, oli erakordselt tähtsaks lüliks religioon. Siin, nagu kõikjal klassiühiskondades, oli riigil kui valitsevate ekspluataatorite klasside vahetel vägivalda-aparaadil laiade rahvahulkade üle oma täiendus kiriku näol. Kirik oli rahvahulkade uimastamise aparaat.

Ürgühiskonnas me ei leia veel vaimulikkonna või, nagu teda nimetatakse, kleruse poolt juhitavaid kirikuid. Muinas-Ida riikides kerkib meie ette juba preestrite seisus, kes, samuti nagu riigiametnike aparaat, on organiseeritud ülemate ja alluvate, kõrgemate ja alamate preestrite näol. See on terve hierarhia (kreeka keele sõnadest: „ieros“ — pühitsetud ja „arhe“ — alus, pea) vahetalitajaid inimeste ja üleloomuliku maailma vahel, see on „püha juhtkond“, kellel on omaenda valitsus ja oma organisatsioon, kuid on allutatud riigile valitseja isikus ja moodustab osa ekspluataatorite ja rõhujate klassist.

Egiptuse, babüloonia ja india preestrid — need ei ole enam endised armetud nõiad, kelle mõju ei ulatunud kaugemale mõningate naaberasulate piiridest. Need on orjapidajate klassi mõjukad liikmed, kes valdavad tohutuid rikkusi, on ümbritsetud pühaduse oreooliga ja kelle käsutuses on vahendid ning vaba aeg mitte ainult vaimseks tegevuseks, vaid ka uskumuste ja tavade süsteemi ning religiooni moraalsete ettekirjutuste sooritamiseks. Muinas-Ida preestritel oli täielik võimalus läbi kaaluda, täiendada ja välja treida neid võtteid, mille abil nad allutasid endile laiade rahvahulkade teadvuse ja tahte.

Ürgühiskonnas ei moodustanud uskumused mingit ühtset süsteemi. Seal oli igal kultusel ainult kohalik tähtsus, sest igal hõimul olid oma vaimud ja jumalad. Koos hõimudega, kui need

surid välja või hävitati, kadusid jäljetult ka nende jumalad. Muinas-Ida riikides leiame me juba väga keerulise ja peensuseni välja töötatud religioosse süsteemi, mille mõju ulatub määratu suurtele erihõimuliste ja paljukeelsete elanikega territooriumidele.

Igal Muinas-Ida riigil oli oma jumalate kollektsioon või, nagu öeldakse tavaliselt teaduses, oma panteon. Samuti nagu riigivõim oli ehitatud hierarhiliselt, s.o. alamad ametnikud olid allutatud kõrgematele, kellede üle seisis valitseja, nii oli ka jumalate-maailm jaotatud alamateks ja kõrgemateks jumalateks, kes kõik koos olid allutatud ühele ülemjumalale.

„... Ainujumal,“ kirjutas Engels, „ei oleks kunagi eksisteerinud ilma ainuvalitsejata ... Jumala ainsus, rohkearvuliste loodusnähtuste kontrollija, vastandlike loodusjõudude ühendaja, on ainult idamaise ainudespootia koopia, kes näilikult või tegelikult ühendab oma huvidelt konfliktis olevaid inimesi.“¹

Babüloonlastel näiteks olid peajumalale, jumalate valitsejale Mardukile allutatud teised jumalad: taevajumal Anu, maajumal Bel, päikesejumal Šamaš, kuujumal Sin, armastuse- ja sõjajumalanna Ištar (Astarte), tuultejumal Adad ja paljud teised. Needsamad jumalad olid ka assüurlastel, kuid nad asetatsid panteoni etteotsa oma kohaliku jumala Aššuri. Uks Assüüria valitseja loendas mitte vähem kui 7000 jumalat ja vaimu, kellel olid oma eri nimed ja eri funktsioonid.

Egiptlastel oli eri aegadel ülemjumalaks kord päikesejumal Ra, kord samastati temaga Amonit, kord jumalat Ptah'i, kord jumalat Osirist. Ülemjumalale olid allutatud teised loendamatud jumalad: nii armastuse- ja viljakusejumalanna Isis, kuu- ja tarkusejumal Tot, sõjajumalanna Sohmet, maajumal Geb kui ka kurjusejumal Seth ja kõik teised jumalad ning vaimud.

Mõnedes Muinas-Ida maades koosnes panteon paljudest jumalatest, nagu näiteks Föniikias, kus igal linnal olid oma jumalad ja jumalannad. Need jumalad kandsid lihtsalt nimetust baal või melek (siit on tulnud nimetus Moolok) ja baalat või milkat, mis tähendas: isand või valitseja ja emand või valitsejanna.

Indias, kus muinasajal eksisteeris palju väikesi riike, oli panteon alati haruldaselt mitmekesine ja äärmiselt muutlik. Kõrvuti suurte jumalatega, nagu taeva- ja äikesejumal Indra, tarkusejumal Brahma, tule- ja päikesejumal Agni, sigitamisejumal

¹ K. Marx ja F. Engels, Teosed, XXI kd., lk. 45 (v. k.).

Višnu, ja suurte jumalannadega, nagu hirmu- ja verejumalanna Kali, tundejumalanna Lakšmi jne., eksisteerisid siin paljud jumalad ja vaimud, kaasa arvatud jumal-ahv Hanuman ja jumalanna-lehm Sabal.

Jumalate elu üldiselt erines vähe inimeste elust. Mis oli maa peal, see oli ka taevas, ainult ebatavaliselt liialdatud ulatuses. Jumalad, samuti nagu inimesed, nagu maapealsed valitsejad, sõdivad omavahel, kuid sealjuures ei lasta käiku ambud, piigid ja mõõgad, vaid välgud, müristamine ja terved kaljud. Jumalad, samuti nagu inimesed, sünnivad, abielluvad, joovad, söövad, rõõmustavad, vihastavad ja kurvastavad. Jumalad, samuti nagu maapealsed valitsejad, nõuavad kummardamist, ohvritoomist ja õiendavad karmilt arveid sõnakuulmatutega.

Vallutuste ja kaubanduslike suhete tulemusel sulasid üksikute riikide panteonid mõnikord omavahel kokku. Tihtilugu võttis võitnud riigi panteon endasse vanade või uute nimetuste all vallutatud riigi jumalad. Niisugusel juhul muutusid mõningad uutest, võõrastest jumalatest kurjadeks, erinevalt vanadest kui headena tuntud jumalatest. Näiteks võib tuua devide ja assurite ajaloo. Indias nimetati deviseid headeks jumalateks, Iraanis olid kõik devid kurjad jumalad. Ja vastupidi, Iraani muinasreligioonides olid assurid head jumalad, Indias olid nad aga kurjad deemonid, sortsid.

Maapealsete valitsejate õukonna elu rikkuse, toreduse ja luksuse kasvuga kasvas ka „taevaste valitsejate“ „õukonna elu“, s.o. templite, jumalateenistuste, kogu preestritavade toredus. Jumalateenistusele, usundilistele tavadele ja rituaalidele pöörasid preestrid erilist tähelepanu. Siin mõeldi läbi iga pisi-asi. Selles suhtes ilmutasid nad suurt oskust ja leidlikkust.

Preestrid kasutasid oma võimu kindlustamiseks kõige mitmesugusemaid võtteid. Siia kuulub grandioosete templite ehitamine, nagu Babüloonia astmelised tornid-tsikkuratid, Egiptuse paljusambalised pühakojad salakäikude ja -ruumidega, kummalised India pagoodid oma kujutlusvõimelt hämmastavate staatuute ja ornamentidega. Siia kuuluvad hiilgavad, pidulikud tseremooniad kõige rafineeritumate teatraalsete võtete rakendamise-ga. Siia kuulub religioosne prostitutsioon, nagu Süürias või Indias, kus naised pidid templites end raha eest müüma, milline raha läks preestrikassasse. Siia kuulub ka preestrite kastreerimine, nagu näiteks Väike-Aasias, kus jumalanna Kybele preestrid, keda nimetati gallideks, tõid pühitsemisel ohvriks oma seksuse. Siia kuuluvad samuti palverännakute organiseerimised „pühadesse paikadesse“ ja kõige mitmekesisem valik kombe-

talitusi kõigiks elujuhtumiteks, ning palju teisi, mida selles raamatukeses ei ole mitte ainult kirjeldatud, vaid mis pole isegi üles loetud.

Preestrid ei põlanud ka kõige ehtsamat pettust ja silmamoondamist. On olemas rohkesti ajaloolisi tunnistusi selle kohta, kuidas Muinas-Ida preestrid fabritseerisid igasuguseid „imesid“, s.o. näilist üleloomulike jõudude vahelesegamist normaalsesse asjade käiku.

Tuntud muinasaja õpetlane Heron Aleksandriast, kes elas II sajandil uue ajaarvamise järgi, jutustab näiteks sellest, kuidas ta ise valmistas preestrite jaoks aparadi, mille abil preestritele vajalikud jumalakujud hakkasid kohe valama pisaraid ja veini või kallasad ohvriviina altarile hetkel, kui sellel süttisid ohvrituled.

Muinasaja kirjanikud (näteks Lukianos) jutustavad Süüria jumalanna Kybele kujust, kelle rindadest voolas piima, kujudest, kes higistasid, nutsid, liikusid edasi ja ennustasid. India templitest avastasid arheoloogid salajased põrandaalused seadmed, millede abil pandi põrand liikuma, mis tekitas palvetajail maavärisemise tunde. Paljudes Idamaa templites on avastatud salauksi, automaatseadiseid altarivärvate avamiseks ja sulgemiseks jne. Võib endale ette kujutada, missugust vapustavat mõju pidid avaldama preestrite „imed“ ebausklitele rahvahulkadele!

Kuid preestrid mitte ainult uimastasid rahvahulkade kujutlusvõimet fantastiliste legendide ja keeruliste tseremooniatega, mitte ainult petsid maa- ja linnaelanike laialdasi kihte, mitte ainult hirmutasid neid, vaid püüdsid ka anda neile „lohutust“, mille järele juba muinasmaailmas oli väga suur nõudmine.

Viletsus, võlaorjus, poliitiline rõhumine, laostumine, näljahäda olid muinasinimikkonnale juba hästi tuntud. Juba kaugel muinasajal muutus olukord rõhutuile ja ekspluateeritavaile korduvalt väljakannatamatuks, ja nad tõusid üles oma rõhujate vastu.

Juba viis tuhat aastat enne meid, nagu sellest annab tunnistust pealkiri ühel kivist mälestusmärgil, mis kaevati välja Mesopotaamias, toimus siin talupoegade ja orjade ülestõus orjapidajate, valitsusametnike ja preestrite vastu. Meieni on jõudnud Egiptuse papüüsus, kus kirjeldatakse esimest meile ajaloos teada olevat suurt ülestõusu, mis toimus umbes 3700 aastat tagasi, kus „vaesed inimesed“ ja nendega liitunud orjad saavutasid ajutise võidu aristokraatia, rikaste ja valitsejate võimu

üle ning kus, papüüruse sõnade järgi, kogu Egiptus „pööras end nagu pottsepakeder“.

Kuid muinasmaailmas olid ekspluateeritavad jõuetud ekspluateerimisele ja rõhumisele lõppu tegema, nad said lüüa ja langesid uuesti orjusesse. Olles ilma jäetud võimalusest aidata end maa peal, pöörasid nad oma pilgud taeva poole ja otsisid lohutust religioosnes uimas, preestrite lobas hauatagusest elust ning õndsusest sealpooles maailmas.

Iga Muinas-Ida religioon annab loendamatu näiteid selle kohta, kuidas preestrid, ühelt poolt, õnnistasid rõhulist ja ekspluateerimist ja kuidas nad, teiselt poolt, „lohutasi“ rõhutuid ja ekspluateeritavaid.

Võtame näiteks muistse India religiooni. Sellest ajast, kui Indias oli välja kujunenud kastikord ja preestrite ülemvõim, on meieni säilinud tähelepanuväärne mälestusmärk, mis kannab Manu seaduste nimetust. Need seadused, mis kujunesid välja ühe aastatuhande jooksul enne meie ajaarvamist, s.o. rohkem kui kaks aastatuhandet enne meie päevi, reguleerisid kogu ühiskondlikku elu muistises Indias.

Neis seadustes öeldakse, et kastid on loonud Braama ehk Brahma ise. Mida kujutab endast kast? Kast on täiesti kinnine, mis ei luba mingit ühiskonna-rühmituse üleminekut, millesse kuuluvus antakse edasi pärivuse järgi ja toob endaga kaasa kindlaksmääratud õigused ning kohused. Inimene, kes on sündinud ühes kastis, ei või enam üle minna teise. Manu seadused sisendavad hindudele, et kõik kastid on pärit Brahma keha eri osadest ning et, kui kõrgemad kastid on jumalate poolt määratud preestriteks (brahmaanide ehk brahmiinide kast), sõdima (kšatria — sõjameeste kast), kauplema, valdama maad ja karja (vaišid — maaharijad ja käsitöölised), siis suudrad, kõige madalam kast, on määratud nurisemata teenima kolme esimest kasti.

Manu seadused ähvardavad kõige õudsemate karistustega nii maa peal kui ka hauataguses maailmas segaabelude eest erinevate kastide esindajate vahel. Kastidevaheline suhtlemine ise on korraldatud rangete ja rohkearvuliste tabudega.

India poliitilise killustatuse ja tema elanikkonna äärmiselt kirju koosseisu tõttu oli religioon sellel maal imestusväärset mitmekesine. India on otse igasuguste kultuste troopikamets, kõige kummalisemate ja absurdsemate uskumuste džungel.

Kõrvuti igasuguse lihasuretamise (asketismi) tavadega, naeltel istumisega, skorpionide neelamisega, töötustega palju aastaid vaikida, praktiseeriti siin tavaliselt, mis on arvestatud

sensuaalsuse õhutamisele või on läbi imunud sadistlikust, julmusest. Siin püsis kuni möödunud sajandi alguseni võigas sati tava, mis nõudis leselt enda elusalt põletamist mehe haul. Kali kummardajad asetasi inimesi kõige julmemate piinade alla selle verejanulise jumalanna auks. Kuid kõigis India religioonides võib selgesti märgata nende ühiseid, sugulasjooni.

Nii brahmaanide ülespuhutud õpetustes, templi tantsiataride-bajadeeride tantsudes, ahv-jumala Hanumani kummardamises kui ka palverändurite rituaalses suplemises Gangese jões — kõikjal avaldus preestrite tegevus piinatud rahvahulkade teadvuse uimastamise, joovastamise, nüristamise ja uinutamise alal.

Toredad ilutulestikud, kellade helistamine, uimastavate lillede kuhjad, pidulikud rongkäigud, milledega preestrid kutsusid rahvahulkades esile religioosse eksaltatsiooni, taotlesid sedasama eesmärki, nagu õpetus hingede rändamisest, nirvaanast, s.o. ükskõiksest rahust, igasuguste soovide ja püüdluste hävitamisest kui ideaalist, milleni inimene ainult peabki püüdma. „Parem on istuda kui seista, parem on lamada kui istuda, parem on olla surnud kui elus“ — selles india mõtte-teras leidis oma väljenduse eluvihkav laad, mis on omane kõigile india religioonidele — kõige algelisemast kuni kõige rafineeritumani.

See käib täielikult muinasmaailma kõigi religioonide kohta. Igaühes neist avastame me ekspluataatorite võimu ülistamist ja ekspluateeritavasse kõige ebainimlikumalt suhtumise õnnistamist. Toome veel ühe, võrdlemisi uue näite.

Mitte kaua aega tagasi leiti Lõuna-Mesopotaamias, seal, kus asus muistne linn Ur, rida valitsejate haudu, mis kuuluvad III ja IV aastatuhande piiridesse enne meie ajaarvamist. Eriti huvitavaks osutus valitsejanna Šubadi haud. Sissekäigu juures leiti paljude täies varustuses sõjameeste luukered. Edasi leidis sõjavanker sõjasulaste luukeredega. Surnukambri kõige tagumises osas leiti paljude naiste mitmesugustes asendis luukered, käes veidrad instrumendid ja küldpärjad peas. Kõrgemal nende keskel lamas Šubad ise, üle külvatud kulla ja hinnaliste ehetega. Selgus, et koos Šubadiga oli maetud kogu tema „teenijas-kond“, kes pidi saatma oma valitsejannat sealpoolses maailmas. Luukerede rahuliku asendi järgi otsustades olid kõik Šubadi õukondlased mürgitatud mingi narkoosiga, mis pani nad igaveseks magama.

Lugeja võib küsida, et mis side on siis nende muinasmaailma religioonide ja viimaseid näiliselt niivõrd vähe meenutavate metsinimeste ja barbarite religioonide vahel?

Kuid piisab tähelepanelikust vaatlemisest, et ilma erilise raskuseta leida see side, ja sealjuures kõige otsesem side.

Ajaloomuuseumides, kuhu on kogutud Muinas-Ida kultuuri-mälestusmärkide kollektisioone, või raamatutes, kus on reprodutseeritud neid mälestusmärke, leiame me niisuguseid idamaiste jumalate kujutisi, mis kutsuvad meie mälus esile kujutluse metsinimeste ja barbarite totemlikest esivanematest.

Näiteks lehma peaga naine, kes hoiab käes imikut. See on Egiptuse armastuse- ja viljakusejumalanna Isis, või Gator oma pojaga, päikesejumala Herosega, kelle olevat sigitanud jumal Osiris, keda omakorda kujutatakse härja peaga. Näiteks kujutus, millel ei ole enam midagi ühist inimesega: see on tohutute tiiibadega härg, kes osutus Babüloonia jumalaks Niniboks. Samuti kalakujuline jumal — see on Süüria jumal Dagon. Muinas-Ida panteonides võib leida veel palju teisi jumalaid, kellel on loomade kuju või kes kujutavad inimesi koerte, lõvide, lindude jt. peadega.

Kuid vähe sellest. Muinas-Idas ei ole ainustki religiooni, kus üks või teine loom ei oleks tabu või kultusobjektiks. Egiptuses peeti pühitsetuiks paljusid loomi. Härjad, kassid, oinad, iibised, krokodillid ja teised loomariigi esindajad olid muistse Egiptuse kultuuri kõige suurema õitsengu ajal kummardamise objektideks. Igas templis hoiti hoolikalt eksemplari ühest või teisest pühitsetud loomade liigist, kes kehastas endas mingit jumalat.

Kuulsas Memfise templis hoiti näiteks härga, kes kehastas kõige kõrgemat jumalat Ptah'i. Härjal pidid olema mõningad spetsiaalsed tunnused. Apiseks, nagu nimetati seda „pühitsetud“ härga, võis olla ainult must härg valge laiguga otsaesisel. Kui Apis vanaduse tõttu suri, siis leinati teda taga seni, kuni leiti temale asendaja. Kasse peeti Egiptuses nii kalliks, et nende väljavedu oli keelatud. Egiptuses viibinud kreeka ajaloolane Herodotos jutustab, et kassi surm kutsus siin esile suurema leina kui perekonnaliikme surm. Pühitsetud loomade austamist leiame me nii Indias, Süürias, Iraanis kui ka kõigis teistes Muinas-Ida maades.

Kui sellega kõrvutada rohkearvulised tabud mitmesuguste loomade suhtes, näiteks sead Süürias, lehmad Indias, oinad Egiptuses jne., siis pole mingit kahtlust, et Muinas-Ida inimesetaolised jumalad olid minevikus totemlikud esivanemad, kes seejärel muutusid hõimude loodusejumalateks või sulasid nendega kokku, ja alles pärast väikeste riikide ja kogukondade

ühendamist niisugusteks riikideks, nagu Egiptus, Babüloonia ja Iraan, omandasid nad oma koha nende riikide panteonis.

Nagu teada, läksid jumalate ja vaimude sarnastamisel inimestega kõigist teistest muinasrahvastest kaugemale kreeklased ja roomlased. Homerose „Iliases“ ja „Odüsseias“ on kustumatuis värvides edasi antud, kuidas kujutati endale ette jumalaid ja jumalannasid muistses Hellases.

Jumalate kujutused Lihavõttesaarel.

Jumalate asupaigaks peeti Olümpose mäe Tessaalias. Jumalaid ja jumalannasid kujutati kõiges inimeste sarnastena. Tõsi küll, neid varustati kõige sellega, millest pole inimestele kunagi küllaldaselt jätkunud ja mis on maakera surelikele lastele alati kõige ihaldatavamate soovide objektideks olnud. Olümposlased omasid igavest noorust, täiuslikku ilu ja surematust. Kõiges muus olid nad nagu inimesed kõigi nende nõrkuste ja kõigi maiste ihadega.

Samuti nagu inimeste juures maa peal juhtis muistset riiki valitseja, kes valitses oma lähimate õukondlaste ja sugulaste kaudu, nii seisis ka Olümpose „taevariigi“ eesotsas „jumalate ja inimeste isa“ — äikesejumal Zeus. Ta valitses maailma ja valvas endale allutatud jumalate kaudu korra järele maailma-ruumis. Poseidonil oli võim merede ja vetejõudude üle; Aides valitses allmaailma, surnute varjude eluaset; tuuli juhtis Ajo-los jne.

Olümposlased, samuti nagu inimesed, abiellusid omavahel ja sünnitasid lapsi. Nad astusid sugulisse sidemesse ka surelike naistega, kellest sündisid pooljumalad ja kangelased, s. o. olevused, kes olid inimestele veel lähedasemad kui jumalad, kuid erinesid inimestest oma fantastilise jõu ja takistusi mitte-tundva julgusega. Zeusil endal oli rohkearvuliselt järeltulijaid. Jumalate valitsejanna Heraga oli tal poeg Ares, sõjajumal; Latona sünnitas temale ülikauni Apollo, kunstide kaitsja ja ennustusjumala, samuti Artemise, kuu- ja jahijumalanna. Nümf Maia sünnitas abielust Zeusiga jumala Hermese — OlümPOSE jumalate kiirkäskjala ja ametlike teadete väljakuulutaja, hingede juhi allmaariigis, igasuguste leiutuste innustaja ja kaubanduse kaitsja. Surelike naistega oli Zeusil samuti palju lapsi, näiteks Herakles Alkmenega ja Perseus Danaëga.

Samuti nagu inimestel, nii oli ka jumalatel oma toit — ambroosia, millele nad jõid peale jumalikku jooki — nektarit. Olümposlased armastasid pidutseda ja lõbutseda.

Homeeriline naer, s. o. mürisev, vali, ümberringi kõiki väri-sema panev naer, mida on omistatud Homerosesele, on saanud isegi kõnekäändeks. Nagu valitsejate õukondades, nii oli ka Olümposes oma veinivalaja, Zeusi lemmik — nooruk Gany-medes.

„Taevalikud valitsejad“ olid maapealsete valitsejate fantas-tilisteks kajastusteks. Mis oli maa peal, see oli ka Olümposes. XVIII sajandi suur prantsuse filosoof Diderot, naeruväärista-des „taevalikke valitsejaid“ ja maapealseid valitsejaid, kirju-tas:

„Zeus istub laua taha. Ta naljatleb Heraga, patsutab Gany-medesele seljale ja täidab oma karika. Sel ajal kuuleb ta hüü-deid, mis tõusevad maakera mitmesugustest osadest üles tae-vasse. Ärritunud Zeus avab luugi taevalaotuses, vaatab alla ja teatab lauakaaslastele: Aasias on katk, Euroopas sõda, Aaf-rikas nälg, siin on rahe, seal äike ja tulemäe-purskamine. Seejärel suleb ta pahaselt luugi, kirub, istub uuesti laua taha, joob end purju, laskub voodisse ja jääb magama... Seda kõike nimetatakse jumalate juures maailma valitsemi-seks.

Üks Zeusi esindajaid maa peal tõuseb üles, joob ning sööb-hommikueinet, kirjutab ilma läbilugemata alla mitmesugustele käskkirjadele ja pöördub seejärel jahile; tulnud jahilt, istub ta laua taha, joob end purju nagu Zeus, laskub voodisse ja jääb-magama... Seda nimetataksegi valitsejate juures oma riigi-valitsemiseks.“

Peale Olümpose peajumalate oli kreeklastel veel palju väikesi jumalaid ja jumalannasid, mees- ja naissoost vaime. Neile omistati mitmesuguste loodusnähtuste ja mitmesuguste inimese igapäevase elu alade valitsemine. Näib, et maailmas ei olnud midagi, mis ei oleks muinaskreeklastel olnud personifitseeritud, mille nad ei oleks asetanud üleloomulike, inimesesarnaste vaimumude kaitse ja juhtimise alla, kellel oli oma eriline välimus ning oma eri nimi.

Ojades ja jõgedes, järvedes ja meredes peremehetsesid naisvaimumud — nümfid, puudes olid varjul puunümfid — drüaadid. Metsades peremehetses kitsejalgedega jumal Pan, karjade ja karjaste kaitsja, vilepilli mängimise meister, kes armastas hirmutada (meie keeles on olemas ka praegu sõna „paanika“ kui vastupandamatu, kõiki nakatava hirmu tähistaja). Mägedes, kaljudes ja kivides elutsesid oma vaimumud, põldudel, elamute ümbruses, elamutes endas nägi muinas-kreeklaste kujutlusvõime inimesesarnaseid vaime ja jumalaid.

Muinasroomlaste panteon ainult vähe erines kreeka panteonist. Seal olid samad jumalad, ainult teiste nimede all. Äikesejumalat Zeusi nimetatakse seal Jupiteriks, tema abikaasat Herat — Junoks, Zeusi peast sündinud tarkusejumalannat Athenat — Minervaks, merejumalat Poseidonit — Neptuniks, sõjajumalat Arest — Marsiks, armastusejumalannat Aphroditet, kes on sündinud merelainest, — Venuseks, jumalat-kiirkäskjalga Hermest — Mercuriuseks jne. Roomlastel olid ka mõningad kreeklastele tundmatud jumalad, näiteks Vesta, koldejumal, igavesti valvas kahepalgeline jumal Jaanus.

Seevastu läksid roomlased veelgi kaugemale kreeklastest seal, kus asi puutus väikestesse jumalatesse ja vaimumudesse. Roomlased asetasid oma erilise vaimu, geeniuse, igasse kohta, igasse inimese tegevusse. Imikut hällis kaitstes jumalanna Kuba, käima õpetas ta Abeona, rääkima — geenius Farin, erilised geeniused saatsid inimest ka tema elutee teistel etappidel. Põllul ja kodus olid põlluharijatel oma geeniused — laarid, ladusid hoidsid penaadid, inimene pidi hästi läbi saama surnute geeniustega — maanide, laaride ja lemuuridega. Nii rahu olukorras, sõja ajal, kodus või reisil ei saanud roomlane sammugi astuda ilma pöördumiseta lugematute inimesetaoliste jumalate ja geeniuste poole.

Esimesel pilgul võib näida, et neil antropomorfsetel jumalatel ja vaimumudel ei ole midagi ühist metsinimeste ja barbarite religioossete uskumustega. Võiks nagu arvata, et mis sidet võib olla Apollol, Athenal, Venusel ja teistel jumalatel, kellede

kujud on säilinud kreeka ja rooma skulptorite surematutes peitlilõigetes, Ameerika ja Aafrika barbarihõimude inetute ebajumalatega?

Kuid tarvitseb siingi tähelepanelikumalt vaadelda, et veenduda kõige otsesema sideme olemasolus majesteetlike olümposlaste ja austraallaste ilmetu välimusega totemite vahel.

Ühes muistse Kreeka kõige kuulsamas pühamus, Dodoonas kummardasid usklikud kõrget, laiaharulist tamme. Preestrid rääkisid, et selle tamme lehtede sahin kuulutab Zeusi tahet, sest pühitsetud puus asub Zeus ise. Apolloni peatemplis Delfis, kus naispreester Püütia, istudes tripoodil, lausus maa seest väljuvate gaaside mõjul segaseid sõnu, millele preestrid omistasid oraakli ennustuse tähenduse, tõusis kõrgele loorberipuu, mida samastati Apolloga. Peaaegu kõigil Kreeka peajumalatel olid oma pühitsetud loomad, kes kujutistes kas täitsid jumalate aset või esinesid koos nendega. Zeusi alatiseks kaaslaseks oli kotkas, Poseidonil — delfiin, Aphroditel — tuvi, Athenal — öökull jne.

Teadlaste uurimused, mis põhinevad rohkearvulistel andmetel, tegid kindlaks, et ammu enne seda, kui Kreeka jumalaid hakati esitama inimesetaoliste olevustena, kujutati neid taimede, loomade ja isegi kivide näol. Arheoloogid on välja selgitanud palju muinasaja mälestusmärke, mis näitavad, et paljudes kohtades Kreekas jumalustati kive, vormituid puupakke, taimi ja loomi, kelledele toodi ohvreid ja keda peeti ühtedeks või teisteks jumalateks. Farae linnas näiteks seisis turuplatsil kolmkümmend neli nelinurkset kivi, millest igaüks kandis mingi jumala nime. Ühest Artemise templist on leitud raidkuju, mis kujutab veidrat — poolnaise-poolkala välimusega jumalannat. Igas suuremas muuseumis võib näha selliseid mälestusmärke.

Muinaskreeklastel oli rohkearvuliselt religioosseid muistendeid jumalate muundumisest (metamorfoosist) kivideks, taimedeks ja loomadeks. Me juba teame, et metsinimeste ja barbareite juures eksisteeris usk üleloomulike olevuste võimesse võtta endale ükskõik missugune välimus, muunduda ükskõik missuguseks esemeks. Kreeklaste ja roomlaste juures on jumalatel ja vaimudel selline muundumisvõime säilinud. Kelleks kõik muundas end Zeus! Luigena võlus ta ära kaunitari Leda, härjaks muundununa röövis ta temale meeldima hakanud Europe, kuldvihmana osutas ta õrnust iludusele Danaäle. Temast ei jäänud maha ka teised jumalad, nii suured kui ka väikesed.

Teadlased avastasid, et kõik need jutustused moondumistest ei avaldu ainult usus soendeisse, vaid on tekkinud ka muinasaja uskumuste põhjal. Mispärast näiteks tekkis jutustus Zeusi muundumisest luigeks? Sellepärast, et mõned kreeka hõimud austasid ürgajal Zeusi luige kujul, veel varem aga oli luik totemlik lind. Mispärast tekkis jutustus Niobest, kes pärast tema rohkearvuliste laste tapmist Apolloni poolt muundus kaljuks, millest nõrgus pisaraid? Sellepärast, et ühes Kreeka maakohas oli kalju, millest nirises vett ja mida peeti pühaks. Selliseid näiteid võib tuua palju.

Eriti selgesti avaldub metsinimeste ja barbarite pärand kannatavate, surevate ja sündivate päikese- ja taimestikujumalate kummardamises. See jumalate-lunastajate kultus, s. o. jumalate, kes nagu oma surma ja sündimisega päästaksid inimkonna ja kõik elava looduses, eksisteeris ühel või teisel kujul kõigi muinasrahvaste juures.

Niisugune oli näiteks Süüria jumal-lunastaja Tammuz, kelle auks korraldati igal kevadel pidu, mille paljud tavad on üle toodud kristlaste lihavõttepühadesse. Selle peo ajal tapsid usklikud härja, kes kujutas noort ilusat jumalat, igasuguste palvete ja tseremooniatega sõid nad tema liha ja jõid tema verd, nutsid kogu öö läbi taga jumala surma, seejärel aga pühitsesid rõõmsalt tema taassündi. Peale Tammuze oli Väike-Aasias ka teisi jumalaid-lunastajaid. Niisugused olid Adonis (mis tähendab „issand“ või „isand“) ja Attis, keda kujutati ilusate noormeestena, kes surid ja sündisid iga aasta oma kummardajate tseremooniates.

Ka kreeklastel oli oma jumal-lunastaja, kelle surma ja sündi pühitseti pidulikult kevaditi. See oli Zagreus-Dionysos, Zeusi poeg, kelle kohta müütides jutustati, et võimsad vägilased-hiiglased rebisid ta tükkideks. Hiiglased tema kallale oli ässitanud Hera, kes tundis armukadedust Zagreus-Dionysose ema, jumalanna Persephone vastu. Hiiglased isegi sõid tapetud Zagreust. Kuid peagi ärkas ta ellu noore jumala Dionysose näol, kes osutas inimestele heateo, tuues neile viinapuuvääte ja õpetades neid veini valmistama. Dionysose pidustustel tapsid usklikud härja, kelle liha nad sõid toorelt. Dionysose sündimist pühitseti metsikute prassimiste ja joomisorgiatega. Kreekas nimetati neid pidustusi dionüüsi jaoks. Roomas aga, kus Dionysost nimetati Bakchoseks ehk Bacchuseks, kutsuti neid pidustusi bakhanaalideks. Mitte asjata on sõna „bakhanaal“ saanud meie keeles lodevuse, joomise ja ohjeldamatu prassimise tähistajaks.

Meil ei ole nüüd raske taibata jumalate-lunastajate austamise algallikaid. Nende jumalate surma ja sündi pühitseti kevaditi, kusjuures neil pidustustel usklikud nagu ühinesid jumalaga, süües ohvriks toodud loomade liha ja juues nende verd. Sellest annab tunnistust see, et taimestiku- ja päikesevaime kujutati barbarite juures viljapeade, loomade ja isegi inimestena, kes toodi ohvriks kevaditi. Nii nagu muistsete tsiviliseeritud rahvaste juures omandasid jumalad inimesetaolise välimuse, nii hakati ka taimestiku- ja päikesevaime ja -jumalaid kujutama noorte ja ilusate inimestena, kes surid õitsvas jõus ja elustasid oma sünniga kogu loodust.

Muistsete kreeklaste juures näiteks on leitud palju kujutisi, kus Dionysos esineb viinapuuväädi, puu, härja, soku jne. kujul, s.o. sel kujul, milline algul omistati neile taimestikujumalaile, mis hiljem kujunesid viina- ja rõõmujumalateks.

Veel rohkem metsluse ja barbaarsuse religioonide jälgi leiame me muinasaja „pühakirjades“, s. o. müütide kogudes ja eeskirjades, mis olid koostatud ja kirjutatud preestrite poolt, kes kuulutasid need kirjutused „jumalikeks ilmutusteks“.

Võtame näiteks muistsete iraanlaste „pühakirja“ Zend-Avesta („Ilmutuste seletamine“). Siin satume me jumala Ahuramazda (Ormuzd) ja „prohvet“ Zarathustra (Zoroaster) vahelisele kõnelusele, kus on juttu lõigatud küünte ja juuksekarvade äraviskamise keelust, sest neid võivat kasutada kurjad vaimud. Meile on nüüd täielikult selge, kust see keeld on tekkinud. Arvavad ju metsinimesed, et, saanud enda valdusse midagi, mis kuulub inimesele, näiteks riietuseseme, sülje, küünte või juuste jäätmeid, võib nõidumise teel tekitada sellele inimesele suurt kahju.

On täiesti võimatu loendada kõiki neid metsinimeste ja barbarite maagia jälgi, kurja silma uskumisi, ühtesid või teisi maagilisi tegevusi ja nõiasõnu, milliseid võib kohata igal sammul hindude, babüloonlaste ja iraanlaste pühades raamatutes ning mitmesuguste muinasreligioonide rituaalides.

Endastmõistetav, et preestrid võtsid ürgajast pärit uskumused ja tavad erilise ümbretöötamise alla. Nad püüdsid kohandada neid uute tingimustega, valitsevate klasside huvidega. Erilist tähelepanu osutasid nad neile vanadele tavadele, mis aitasid rahvahulkades sisendada patuseuse tunnet, süütunnet üleloomuliku maailma ees, usku mitmesuguste tavade ja tsereemoniate lunastavasse mõjusse. Inimeste patusus, lunastamise vajalikkus, usk hauatagusesse ellu — see asus muinasmaailma

religioonides kesksele kohale. Religioon omandas selgesti avalduva ekspluataatorliku iseloomu.

Muinasaja preestrid olid tänapäeva võimalike otsesed eelkäijad ja õpetajad rahvahulkade uimastamisel, samuti nagu muinasreligioonide „taevased valitsejad“ on tänapäeva religioonide „taevaisa“ otsesed esivanemad. Kuuludes valitsevaise klassidesse ja teenides nende klasside huve, ilmutasid muinasaja preestrid väga suurt kunsti ning oskust nende poolt ürgajast hangitud religioosse mürgi ümbertöötamisel, puhastamisel, rafineerimisel ja täiustamisel. Kuid kõik muinasaja religioonid, kui keerukad ja vigurlikud nad ka oleksid, on ajalooliselt lahutamatu seotud metsluse ja barbaarsuse kõige jõhkramate ebauskuudega.

F. Engels iseloomustas ühes oma töös religioossete uskumuste arenemist järgmiselt: „Igasugune religioon pole ju midagi muud kui fantastiline peegeldus inimeste peades neist välisjõududest, mis valitsevad inimesi nende igapäevases elus, peegeldus, milles maised jõud omandavad ülemaiste jõudude vormi. Ajaloo koidikul on peegeldusobjektideks kõigepealt loodusjõud, mis edasisel arenemisel mitmesuguste rahvaste juures kõige mitmekesisemaid ja kõige kirjumaid personifikatsioone läbi teevad . . . Kuid varsti kerkivad loodusjõudude kõrval esile ka ühiskondlikud jõud, jõud, mis seisavad inimeste vastas niisama võõralt ja algul niisama seletamatult ning näivad teda valitsevat samasuguse loodusliku paratamatusega nagu loodusjõud ise. Fantaasiakujud, millede algul peegeldusid ainult salapärased loodusjõud, omandavad seega ühiskondlikud atribuudid, muutuvad ajalooliste jõudude esindajaiks.“

Ka klassiühiskonnas, mis tuleb klassieelse ühiskonna asemele, on üleloomulik maailm reaalse maailma fantastiline, moonutatud koopia. Kui aga ürginimese vaimud ja jumalad olid inimeste üle valitsevate loodusjõudude fantastiliseks peegelduseks, siis klassiühiskonnas muutusid vaimud ja jumalad inimeste teadvuses üha enam nende üle valitsevate ühiskondlike jõudude fantastiliseks peegelduseks. Klassiühiskonnas kasvab inimeste võim looduse üle, kuid ühes sellega kasvab inimeste allasurumine ekspluateerimise, rõhumise, orjuse viletsuse, sõdade, rahvahulkade laostumise ja teiste klassiühiskonna lahutamatu pahede abil.

Maised valitsejad, tuginedes hiiglaslikule administratiivaparaadile, mis seisab orjapidajate ja feodaalide klassi eesotsas, kasutades jagamatut võimu oma alamate elu ja varanduse üle, saavad fantastilise kujutluse „taevalikes valitsejates“, kes juhi-

vad „taevalikku sõjaväge“. „Taevaliku valitseja“ osa hakka-
vad eri rahvaste juures täitma erinevad loodusejumalad: muist-
setel egiptlastel oli selleks päikesejumal Ra, muistsetel kreek-
lastel — müristamise- ja äikesejumal Zeus, muistsetel iraan-
lastel — valgusejumal Ormuzd jne. Teised jumalad ja vaimud
allutatakse ülemjumalatele ja kujutavad samasugust hierarhiat,
samasugust vanemate ja nooremate jumalate redelit, nagu seda
kujutavad endist kõrged aukandjad, ametnikud ja väejuhid
maapealsete valitsejate administratiiv- ja sõjaväeaparaadis.

Muinasaja klassiühiskondades suruti inimesi rahva hulgast
alla klassirõhumisega, nad olid vägevate võimukandjate män-
gukannideks. Rahvahulgad olid abitud sõdade, laostumise, mas-
siliste näljahädade, taudide ja teiste õnnetuste ees, mida nad ei
suutnud ära hoida ega ette näha. Kas on siis ime, et nad juma-
laid varustasid kõikvõimsuse, kõikteadmise, surematuse, täie-
liku ilu ja paljude teiste omadustega, millest inimestel oli nii
suur puudus? Kas on siis ime, et usk jumalatesse oli preestrite
käes suurepäraseks pimedate, harimatute ja meeleheitele vii-
dud inimeste hirmutamise ja „lohutamise“ vahendiks?

Jumal on viirastus, mille on sünnitanud loodusjõudude ja
klassirõhumise poolt allasurutud inimeste kujutlus. Ei ole
olemas mingit jumalat maailmaruumis, kus kõik on allutatud
vankumatuile loodusseadustele. Jumal on pappide käes tühjaks
nõuks, kuhu nad kallavad ükskõik missuguse sisu, on kirevalt
värvitud mitmepaigeline mannekeen, millel nad pööravad,
vastavalt vajadusele, kord ühe, kord teise külje. Jumal esineb
nendel kord ähvardava, kalgi kättemaksjana, kord vaga tallena
või hella isana, kord karmi kohtunikuna, kord armulise lohu-
tajana, kord täievõimulise valitsejana, kelle tahteta ei lange
peast ükski juuksekarv, kord salakavala provokaatorina, kes
kõlvab inimtee täis loendamatuid kiusatusi ja riukaid. Kuid
kõik need on välja mõeldud, mitte kunagi eksisteerinud kujud,
millede kisendav vasturääkivus on silmanähtav.

Kõigi kujutluste kohta jumalast on sobivad suure proletaarse
kirjaniku A. M. Gorki sõnad: „Aastasadu on kirik agaralt tuu-
pinud töörahva peadesse, et jumal on kõikvõimas, et temas
„kehastub“ kõrgeim mõistus ja et kõik on loodud just selle
ülitarga mõistuse poolt. Kuid isegi väikesele lapsele on selge,
et see on muinasjutt ... mitte jumal as ei ole mõistus, vaid
inimeses. Jumal on välja mõeldud — ja halvasti välja mõel-
dud!“

Kõik kujutlused jumalast on sünnitanud inimeste jõuetus-
võitluses looduse ja ekspluataatoritega.

„Jumal,“ kirjutas Lenin, „on (ajalooliselt ja tänapäeval) eelkõige ideede kompleks, millised on sünnitanud inimeste juhm mahasurutus nii välislooduse kui ka klassirõhumise poolt, — ideede, mis tugevdasid seda mahasurutust, suigutasid klassivõitlust.“¹

Määratu suur on kahju, mida on rahvahulkadele toonud ja toob usk kujuteldavasse üleloomulikku maailma, sünnitades ja toites nii ürginimese jõuetust võitluses loodusega kui ka ekspluateeritavate ja rõhutute jõuetust võitluses ekspluataatorite ja rõhujatega. Kogu inimkonna ajalugu kinnitab igal sammul religiooni rahvavastast ning reaktsioonilist osa.

Mitte asjata nimetas Marx religiooni oopiumiks rahvale. Mitte asjata võrdles Lenin religiooni puskariga, alkoholise mürgiga, mille mõjul inimene kaotab mõistuse. Kõik religioonid, kõik usud mürgistavad samuti nagu uimastusained rahvahulkade teadvust. Suitsetanud oopiumi või neelanud alla puskarit, näeb inimene kord asju, mis ärkvel olles puuduvad, nagu veidraid kiskjaid, ebatavalisi kaunitare jms., kord langeb meelemärkusetusse. Kuid kõigi religioonide jumalad, kõigi preestrite jutlustused hauatagusest elust sealpoolses maailmas — see on samasugune ettekujutuse vili, samasugune fantaasia sünnitis, nagu oopiumisuitsetaja või puskariga mürgistatud inimese unenägu ja nägemus.

Ja nagu oopium ja puskar, tuues ainult ajutist unustust, laostavad pikkamisi, kuid kõrvalekaldumatult inimorganismi, muutes inimese füüsiliselt ja vaimselt sandiks, nii ka religioon mürgistab pikkamisi, kuid kõrvalekaldumatult rahvahulkade teadvust, kallutades neid kõrvale võitlusest tegeliku vabanemise eest maa peal, nõrgendades nende vastupanu rõhujatele ja ekspluataatoreile, laostades nende võidutahet. Seal, kus rahvahulkadel on õnnestunud endalt maha raputada rõhujate ja ekspluataatorite ike, saabub religiooni ja kiriku ülevõimule lõpp. Meie suur Kodumaa on eredaks tõendiks sellest, kuidas inimeste vabastamine ekspluateerimisest viib religioossetest eelarvamustest vabanemisele.

¹ V. I. Lenin, Teosed, 35. kd., lk. 93 (v. k.).

SISUKORD

Kas religioon on alati eksisteerinud?

Maakeri kõige ürgsematel inimestel religiooni ei olnud 8

Kõige vanemad religiooni jäljed

Neandertali matmisviisid	11
Koopakunsti mälestusmärgid	13
Koopakunst ja nõidus	18

Religiooni tekkimine

Metsinimese jõuetus võitluses loodusega	22
Kuidas tekkis religioon?	28

Ürgaja religioon

Looduse personifikatsioon	36
Jumalate genealoogia	42

Toimetaja V. Nigol.

Kaanejoonise valmistanud R. Pangsepp.

Tehniline toimetaja E. Ridala.

Korrektorid E. Leibak ja E. Orgmets.

Ladumisele antud 16. VIII 1952. Trükkimisele antud 1. XI 1952. Trükiarv 8000. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 5,5. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 4,51. Arvutuspoognaid 5,25. MB-16600. Tellimise nr. 1636. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, Pikk tn. 54/58.

Hind 95 kop.

На эстонском языке.

Trükivigu

Lk.	On trükitud	Peab olema
15	maagijälgedega	maagia jälgedega
20, 21	kromanjonased	kromanjonlased
32	mittereligiosne	mittereligioosne

95 kop.

A-19521
V

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00601568 1